

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(ORTAÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

XII. YÜZYILDA ERZURUM VE ÇEVRESİNDE SALTUKLU
BEYLİĞİ
VE II. İZZEDDİN SALTUK DÖNEMİ KAFKASYA POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE DİKMEN

ANKARA-2015

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

XII. YÜZYILDA ERZURUM VE ÇEVRESİNDE SALTUKLU
BEYLİĞİ
VE II. İZZEDDİN SALTUK DÖNEMİ KAFKASYA POLİTİKASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE DİKMEN

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. İLHAN ERDEM

ANKARA-2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ORTAÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

**XII. YÜZYILDA ERZURUM VE ÇEVRESİNDE
SALTUKLU BEYLİĞİ
II. İZZEDDİN SALTUK DÖNEMİ KAFKASYA
POLİTİKASI**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....	
.....	
.....	
.....	
.....	
.....	

Tez Sınav Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../20....)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Var olduğu günden bu yana içinde birçok milleti ve devleti barındırmış olan Erzurum, yüzyılları aşan tarihi ile her dönemde yenilenerek başa geçen yönetime ev sahipliği yapmıştır. Çalışmamızda Erzurum ve yakın çevresi, Ortaçağ zaman diliminde Türk, Gürcü, Bizans, Ermeni ve diğer yerli idarelerin bir türlü paylaşamadıkları sürekli bu saha üzerinde söz sahibi olmak maksadıyla çekişmelerin yaşandığı bir mevkide bulunuyordu. Müslüman Arapların bölge üzerinde gücünü kaybetmesinin ardından Bizans Devleti eline geçen sahada daha sonra Türk akınlarının kendisini göstermesine şahit olmuştur. Süratle ilerleyen ve sürekli yaşanan Türk akınlarının bölge üzerindeki Bizans kimliğini sarsmasının ardından Erzurum ve çevresi Türklerin buraları il tutup yerleşmelerine, uzunca zaman hüküm sürmelerine kucak açmıştır. Özellikle Alp Arslan'ın 1064 tarihli ilk Batı seferi ve hemen ardından gerçekleşmiş olan Malazgirt Zaferi, Türk yerleşimlerinin yolunu açarak Anadolu içlerine uzanan bir Türk egemenliğinin temellerini oluşturmuştur. Malazgirt Zaferinin ardından Erzurum'da şekillenen Saltuklu Beyliği kuruluş ve daha sonraki siyasi ve sosyal yapısıyla bu çalışmamızın asıl temelini teşkil etmiştir.

Saltuklular başta küçük bir yapıyla meydana gelmelerine rağmen izlenilen başarılı politikalar sayesinde kısa zamanda hinterlandını genişletmiştir. Bilhassa kuzey kısımda yer almaları sebebiyle Gürcülere karşı muhafız rolünde öncülük ederek bölgedeki mevcut Türk hakimiyetinin devam ettirilmesinde mühim bir denge siyaseti uygulamışlardır. Ancak her ne kadar mühim bir stratejik konuma sahip olsalar da Saltuklu Beyliği'ne ait kaynaklar bir o kadar kısıtlıdır. Bölgenin İslam merkezlerine olan uzaklığı bu kaynak sıkıntısını arttırmış bu sebeple Suriye ya da

diğer merkezlerde yaşayan Müslüman ya da Müslüman olmayan tarihçiler bölge ile alakalı sadece çok mühim haberleri eserlerinde konu edinmişlerdir. Bu sebeple sosyal yapıya ilişkin bilgiler yok denecek kadar azdır. Temel kaynakların az olması daha sonra bu bölge üzerinde yapılacak araştırmaları da kısıtlamıştır. Ancak komşu devletlerle olan ilişkiler ile birlikte ele alınan çalışmalar Saltuklu Beyliği adına yeni bilgilerin gün yüzüne çıkmasına imkân vermiştir. İnaniyoruz ki bu saha üzerinde gelecekte yapılacak olan daha nice çalışmalar birlikte bu mühim konumdaki Türk Beyliği'ne ait olan bilgilerimiz daha da artacaktır.

Bu çalışmamızın hazırlanmasında sabrını ve manevi desteğini hiç esirgemeyen engin bilgisiyle yol gösteren saygıdeğer hocam ve danışmanım Prof. Dr. İlhan Erdem'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tecrübeleriyle her daim yanımda olan yoğun meşguliyetleri arasında tezimi okuyarak yardımcı tenkitlerini ileten ve doküman temininde yardımını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç.Dr. Hüseyin Kayhan'a teşekkür ederim. Son olarak çalışmamızın her safhasında bana maddi manevi her türlü desteğini gösteren değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunar çalışmamızın Türk Tarihi çalışmalarına naçizane bir katkı sağlamasını dilerim.

Emine Dikmen

Ankara- 2015

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	ix
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLER ÜZERİNE DEĞERLENDİRME	10

GİRİŞ

ERZURUM'UN COĞRAFİ YAPISI.....	18
--------------------------------	----

I.BÖLÜM

SALTUKLU BEYLİĞİNDEN ÖNCE ERZURUM'UN ALDIĞI ŞEHİR

ADLARI.....	20
İSLAM ÖNCESİ DÖNEM ve İSLAMİ DÖNEM.....	24
1.İslamiyet'ten Önce Erzurum ve Güney Kafkasya'ya Yapılan Akınları.....	24
2.İslami Dönemde Erzurum ve Güney Kafkasya'ya Yapılan Akınlar.....	25
3.Türk Akınları Öncesinde Saltuklu Beyliği Sahasındaki Siyasi Durum.....	30
3.1.Şeddadiler.....	30
3.2.Bizans.....	33
3.3.Ermeniler.....	38
3.4.CaferoğullarıEmirliği.....	43
3.5.Gürcüler.....	45
4.Anadolu Üzerine Yapılan İlk Selçuklu Akınları.....	47
4.1.Çağrı Bey'in Anadolu Üzerine Akınları.....	47
4.2.Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Akınları- 1041/1048 Yılları Oğuz Akınları.....	
ve Pasinler Savaşı.....	52
4.3.Sultan Alp Arslan Dönemi Anadolu ve Kafkasya Seferleri.....	57

II. BÖLÜM

SALTUKLU BEYLİĞİ VE KURULUŞU

1.Saltuk Bey Dönemi.....	66
2.Ebu'l Kasım Dönemi.....	71
3.Ali b. Ebu'l Kasım.....	74
4.Emir Gazi.....	83
5.İzzeddin Saltuk.....	87

III.BÖLÜM

İZZEDDİN SALTUK'UN KAFKASYA POLİTİKASI

1.İzzeddin Saltuk Dönemi Erzurum ve Kafkasya.....	110
2.Saltuklu Mimarisi.....	124

SONUÇ.....	130
-------------------	------------

KAYNAKÇA.....	133
----------------------	------------

EKLER.....	143
-------------------	------------

ÖZET.....	149
------------------	------------

ABSTRACT.....	150
----------------------	------------

KISALTMALAR

a.g.e	:Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.mlf.	:Aynı müellif
A.Ü	:Atatürk Üniversitesi
b.	:bin, İbnu
Bk.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çvr.	:Çeviren
DİA	:Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	:Hazırlayan
H.	:Hicrî
İA	:Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İÜEFY	:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
İng.	:İngilizce
M.	:Mîladî
Nr.	:Numara
Nşr.	:Neşreden
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TTK	:Türk Tarih Kurumu
vd.	:ve devamı
vr.	:varak
Yay.	:Yayınları

Kaynaklar ve Araştırma Eserler Üzerine Değerlendirme

1.Arapça ve Farsça Kaynaklar

İbnu'l-Ezrak, Târîhu Meyyafarikin Ve Amid

12. asırda Diyarbakır'da yaşamış ve başta halifelik olmak üzere Türkler ve Gürcü Krallığında bürokratik görevlerde bulunmuş olan İbnu'l-Ezrak eserinde bölgenin tarihi ile ilgili bilgiler vermektedir. olarak tanınan 11. ve 12. yy Anadolusunda özellikle Doğu ve Güney Doğu'da gelişen bir takım olayları eserine alarak bize ulaştıran ibnül Ezrak, II.İzzeddin Saltuk ve onun Güney Kafkasya sahasında gerçekleştirmiş olduğu politikalar hakkında oldukça sağlam bilgiler vermesi bakımından araştırma konumuzda en sık faydalanılan eser olmuştur. Bu eserin ikinci kısmı Ahmet Savran tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)* adıyla yayınlanmıştır.¹

İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih

Ortaçağ İslam dünyasında birinci elden kaynaklar arasında şüphesiz ilk sırada İbnü'l-Esir'in kaleme aldığı *el-Kamil fi't-tarih* gelmektedir. İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir (öl. 1234), aslen Cizreli bir aileden olup Ortaçağ İslam tarihçilerinin en büyüğü sayılmaktadır. İnsanın yaratılışından başlamak suretiyle H. 628 (M.1230) yılı sonuna kadar geçen genel bir dünya tarihi yazmıştır.

¹Bk. İbnu'l-Ezrak,Ahmed b. Yûsuf b. Ali, *Meyyafârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*,Araştırma, İnceleme ve Notlarla Türkçe'ye çev.: Ahmet Savran, AÜFEF Yay.,Erzurum, 1992.

Araştırmamıza konu olan Büyük Selçukluların ve bilhassa Saltukluların Güney Kafkasya'ya dair politikalarını ve ilişkilerini barındıran kısımlar ise eserin X. ve XI. ciltlerinde yer almaktadır. Eserin Türkçe'ye tercümesi Ahmet Ağırakça ve Abdulkerim Özaydın tarafından yapılmıştır.²

Ebû'l Fidâ, el-Muhtasâr fi Tarihi'l-Beşer

Ebû'l Fidâ'nın eseri İbnü'l Esir'i kaynak kullanmakla beraber yaratılıştan 1329'a kadar olan olayları anlatmaktadır. Müellfin bu eserine İbnü'l Esir'in özeti gözüyle de bakılmakta ise de eserinde büyük bir bürokrat olması sebebiyle kendi döneminde yaşadığı hadiseleri eserine yansıtmıştır.³ Bu sebeple çalışmamızda da bu eserden olabildiğince faydalanmaya çalıştık.

İbn Vasıl, Müferricü'l-kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb

Müellfin kaleme aldığı bu eser bilhassa Eyyubi tarihi için önem taşır. Eser 1127'de İmadeddin Zengi'nin Musul'a vali olarak atandığı tarihten itibaren gelişen olayları ele alarak Memlûk Devleti'nin ilk yıllarına kadar (1262- 63) gelmektedir. İbnü'l Esir'den birebir aktarmalar yapmıştır. Ancak başka kaynaklardan naklettiği çok değerli bilgiler de ihtiva etmektedir. Bu eserden çalışmamızda az da olsa faydalanmaya çalıştık.⁴

² Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi: İslam Tarihi I- XII*, nşr. A.Özaydın- M. Tulum-A. Ağırakça vd., İstanbul, 1985- 1987.

³ Ebû'l Fidâ, *el- Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, nşr. Mahmud Dayyûb, Beyrut, 1997.

⁴ İbn Vâsıl, Cemâleddin Muhammed b. Sâlim, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbaâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin Şeyyal, Kahire, 1953, (I- III).

Sadrüddin el Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye

13. yy tarihçisi olan müverrih eserinde bilhassa bu yy'a dair önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde Gürcülerle yapılan mücadeleler, Doğu Anadolu Beylikleri ve Saltuklulara dair Sultan II. Tuğrul'un saltanat dönemi hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan önemli bilgiler içermektedir.⁵

İbü'l Azimî, Tarihu'l-Azimî

Azimî, eserinde yaratılıştan başlamak suretiyle 1160 yılına kadar olan hadiseleri ele almıştır. Türk ve Gürcü meselelerine dair aktardığı bilgiler kısa dahi olsa araştırmamız için faydalandığımız eserler arasında yer almıştır.⁶ Nitekim araştırma konumuzda II. İzzeddin Saltuk'un tahta çıkış tarihine dair en net ve kesin bilgiyi Azimi Tarihi aktarmaktadır.⁷

Ravendi, Rahatü's-Sudür ve Ayetü's Sûrur

Ebu Bekr Muhammed b. Ali er-Revendi tarafından kaleme alınan eser Selçuklu tarihinin mühim kaynaklarından biridir.⁸ Selçuklu Devleti'nin başlangıcından yıkılışına kadar meydana gelen hadiseleri içeren eserde ayrıca 1194'ten 1199'a kadar olan 5 senelik bir dönem de detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Eseri önemli kılan diğer bir yönü ise 1160- 1199 yılları arasındaki

⁵Bk. El-Hüseyinî, Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali b.Nâsır b.Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*,nşr.,Necati Lugal, Ankara,1999.

⁶ Bk.Azimî,*Azimî Tarihi*,çev. Ali Sevim, Ankara,2006.

⁷ Bk. Azimî,*Azimî Tarihi Selçuklular'la İgli Bölümler (430- 538/ 1038-39/1143-44)*,çev. Ali Sevim,TTK Yay., Ankara,1988, s.56.

⁸ Bk. Muhammed b. Ali b. Süleyman Ravendî, *Rahatü's-Sudür ve Ayetü's Sûrur*, çev., Ahmet Ateş,C.I, Ankara, 1957.

hadiseleri ihtiva eden kayıtlardır. Buna göre Selçuklu Devleti'nin son iki hükümdarı olan Sultan Arslan ile Sultan Tuğrul dönemleri hakkında diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler mevcuttur.

2.Gürcü, Ermenice ve Süryanice Vekâyinâmeler

Urfalı Mateos Vekâyînâme'si ve Papaz Grigor'un Zeyli

Ermeni bir din adamı olan Urfalı Mateos yazmış olduğu Vekâyînâmesi'nde (952- 1136) Saltuklu bölgesine olan Türk akınları hakkında geniş bilgi verir. Üslubu bazen abartılı olarak bulunsa da başka kaynaklarda rastlanılmayan ilginç detaylara yer verir. Gürcüler ile 1121 yılında yapılan Didgori Savaşı'da Saltukluların da bulunduğu dair net bir bilgi verir. Daha sonra esere Papaz Grigor tarafından zeyl yazılarak eser, ihtiva ettiği konu bakımından 1162 yıllarına kadar genişletilmiştir. Saltuklu sahası ile birlikte Gürcü ilişkilerine dair bilgiler vermesi araştırma konumuz için oldukça faydalı bir eser olmuştur.⁹

Anonim Gürcü Vekâyînamesi

“*Kartlis Cxovreba*” adı altında birçok Gürcü Vekayinamesinin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Eser Fransız bir akademisyen olan M. Brosset tarafından “*Historie de la Georgi- Gürcistan Tarihi*” adıyla yayınlanmış daha sonra bu eseri H.D. Andreasyan eski çağlardan 1212 yılına kadar olan kısımları Türkçeye çevirerek

⁹ Bk. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyînamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, nşr. H.D. Andreasyan, Ankara, 2000.

Türk Tarih Kurumu tarafından basımı yapılmıştır.¹⁰ Araştırmamızda Saltuklu ve Gürcülerin birbirine olan yakın komşuluğu neticesinde detaylı ilişkileri adına mühim bilgiler ihtiva etmesi hasebiyle en çok faydalandığımız eserler arasında yer almıştır.

Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus)

Sonradan Hıristiyanlığa dönen bir Yahudi aileden gelen ve Haleb Piskoposluğu da yapmıştır. Bu müverrihin İslam Dünyas'ında kullanılan Arapça ve Farsça dilleri iyi bilmesi sebebiyle bu dillerde yazılmış olan tarih eserlerinden geniş bir şekilde yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu da onun eserlerine ayrı bir değer katmaktadır.¹¹ Çağrı Bey'in Anadolu üzerine yaptığı 1018 tarihli sefere dair bilgiler içermesi açısından çalışmamızda kullandık.

Süryani Mihael Vekâyinâmesi

Eser Yaradılıştan başlayıp 1195'e kadar olan olayları ihtiva eder. Bilhassa müellifin yaşadığı dönem olan 12. yy'a ait hadiseleri içermesi eseri daha da önemli kılmaktadır. Eserin Türk Fetihlerine dair detaylı bilgiler bulundurması bu çalışmamızda kullandığımız kaynaklar arasında yer almasına imkân sağlamıştır.¹² Diğer kaynakların verdiği bilgileri teyid etmesi açısından önemli bir kaynaktır.

Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi

Eser XIII. yy.'da yaşamış olan Ermeni müellif Vardan Vartabet tarafından yazılmış olup, Saltukluların Gürcüler ile olan ilişkileri açısından mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Doğu Anadolu bölgesinde kurulmuş olan feodal devletlerle birlikte

¹⁰ Bk. M. F. Brosset, *Historie de la Georgie*, Peterburg 1840; M.F.Brosset, *Gürcistan Tarihi*, çev.H.D.Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Ankara,2003.

¹¹ Bk.Ebu'l Farac, Ebu'l Farac Tarihi, Çevr.Ö.R.Doğrul, Ankara, 1987.

¹² Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesi, Çevr. H.D. Andreasyan, 1944, Ankara.

Türklerin Anadolu'yu fethediş süresinde yaşanan hadiseler yer verirken bilhassa Ani ve Duvin şehirlerine olan Türk- Gürcü mücadelelerine değinerek çalışmamızda başlıca kullandığımız eserler arasında yer almıştır. Eserin Türk fetihleri ile olan kısımları “*Türk Fütuhâtı Tarihi*” adıyla H. D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.¹³

Aristakes (Aristakes Lastivertc'i's History)

Müellif hakkında bilinenler oldukça kısıtlı olmakla birlikte Erzurum'un Artze yakınlarında doğduğu hakkında rivayetler bulunmaktadır. Eserinde Selçuklu Devleti'nden önce Erzurum ve çevresinin vaziyeti ve tarihi Selçuklu dönemlerinde ise Sultan Tuğrul ve Sultan Alp Arslan hakkında bilgiler bulunmaktadır.¹⁴

Buraya kadar verilen temel kaynaklarla birlikte araştırma konumuzla ilgili çok az dahi olsa yararlandığımız temel eserlerimiz olmuştur. Ahmed b. Lütfullah (Müneccimbaşı)'ın “*Camiü'd-Düvel*”i¹⁵, Anna Komnena'nın *Alexiade*¹⁶, *Abu'l-Farac Tarihi*¹⁷, el-İsfahanî, *Zübdetü'n-Nusra fi Nuhfeti'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*¹⁸ bilhassa Saltuklu Beyliği sahasının ilk gelişim devirlerine ait eserler olan Belâzurî¹⁹, İstahrî,²⁰ Taberî²¹ gibi coğrafyacı ve tarihçilerin yazmış olduğu temel eserlerden de faydalandık.

¹³ Bk.Vardan Vartabet, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889- 1269)”, çev.H.D.Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*,1-2, İÜEF Yay., İstanbul, 1937,s.153-255.

¹⁴ Aristakes Lastivertc'i's History, İng. Tr. Robert Bedrosian, New York,1985. Ayrıca geniş bilgi için bk.; H.D.Andreasyan, “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları I”, T.D.,C.I,S.1,1949,s.98- 101.

¹⁵ Bk.Ahmed b. Lütfullah Münecimbaşı, *Camiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II*, yay., Ali Öngül, İzmir, 2001.

¹⁶ Bk.Anna Komnena, *Alexiade*, çev.,B.Umar, *Malazgirt Sonrası*,İstanbul,1996.

¹⁷ Bk. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi,I-II*,çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.

¹⁸ El-İsfahanî,İmadûd-Din el-Kâtîp, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zübdetü'n-Nusra fi Nuhfeti'l-Usra)*,çev.,K. Burslan, TTK, 1999.

¹⁹ Belâzurî, *Fütuhu'l-büldan*, Çevr. Mustafa Fayda,Ankara,1987.

3.Araştırma Eserler

Araştırmamızda temel eserlere ulaşmada yetersiz kaldığımız durumlarda temel eserler kaynak alınarak yazılmış olan tetkik eserlere başvurma yolunu seçtik. Bunlar başlıca; Mükremin Halil Yinanç'ın yazdığı ve bu araştırma sahasında vazgeçilmez bir kaynak olan *“Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi”*, Osman Turan'ın kaleme aldığı *“Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi”*, *“Selçuklular Tarihi ve Türk- İslam Medeniyeti”*, *“Selçuklular Zamanında Türkiye”*, Faruk Sümer'in *“Doğu Anadolu Türk Beylikleri”* adlı eserlerdir. Saha bakımından daha detaya inildiğinde İbrahim Hakkı Konyalı'nın *“Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi”* ve A.Şerif Beygu'nun *“Erzurum Tarihi”* adlı eserlerinden istifade etmekle birlikte II. İzzeddin dönemi Saltuklu- Gürcü ilişkilerini daha özümseyerek anlamak maksadıyla F. Kırzioğlu'nun kaleme almış olduğu *“Kars Tarihi”*, *“Anı Şehri Tarihi”* ve *“Kıpçaklar”* adlı eserler oldukça faydalı olmuştur. Yerli eserlerin yanı sıra saha üzerinde yapılmış olan bilhassa Minorsky'nin *“Studies in Caucasian History”*, *“History of Sharvon and Darbend”* ve Honigman'ın *“Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı”* adlı eserleri, Gürcistan Tarihi'ni irdelemiş olan Nikoloz Berdzenişvili'nin *“Başlangıçtan 19. Y.y'a Kadar Gürcistan Tarihi”* adlı çalışmalar ile W.E.D. Allen'in *“History Of the Georgian People”* adlı eseri ile A.C.S. Peacock'un yazmış olduğu *“Georgia and Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”* adlı makale yol gösterici olmuştur. Daha önce Saltuklu Beyliği'nin tamamına ait bir doktora çalışması Osman Gürbüz tarafından yapılmıştır.²² Biz de ilgili olan yerlerde bu tezden istifade etmeye çalıştık. Sadece Gürcüler ile sınırlı kalmayan ilişkiler de Ermenilerin de saha da önemli rol oynaması hasebiyle Rene

²⁰ Bk.İstahrî,Ebû İshak İbrahim,b.Muhammed,el-Mesâlik ve'l-Memâlik,nşr.M.Câbir,Kahire,1961.

²¹ Taberi, Tarih-i Taberi, Çvr. Mehmet Eminoğlu, İstanbul,1983.

²² Osman Gürbüz, “Saltuklular”, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2002.

Grousset'in ele aldığı "*Ermeniler'in Tarihi Başlangıcından 1071'e*", Manandian'ın "*The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World*" Trade adlı eserlerden faydalanılmaya çalışılmıştır.

Araştırmamız süresince kaynakçada belirtilmiş olan diğer eserlerden de mümkün mertebede titizlikle yararlanılmaya çalışılmış olup elde edilen bilgilerin en doğru şekilde kullanılmasına elimizden geldiğince dikkat edilmiştir.

Biz bu tez çalışmasında Saltuklu Beyliği'nin kuruluşundan itibaren II. İzzeddin Saltuk'un ölümüne kadar gelen süreci incelemeye çalıştık. Bizi bu araştırmaya yönelten temel fikir, Saltuklu Beyliği'nin sınırında yer alarak bir Serhad Beyliği olması ve bu alanda geliştirdiği politikalarıdır. Biz bu politikaları ortaya koyabilmek için eldeki kaynakların verdiği bilgiler nisbetinde siyasi, sosyal, ekonomik, ilmi gelişmeleri ortaya koymaya çalıştık. İzzeddin Saltuk'un 1133 ile 1168 yılları arasındaki 35 yıllık hakimiyet süresi boyunca kendi siyasi çıkarlarını her şeyin üzerinde tuttuğunu gördük. Bunun en büyük göstergesi de 1161 senesinde Gürcülere karşı yapılan seferdir. Bu sefer bütün Doğu Anadolu Türk Beylikleri'nin Irak Selçukluklarının katılımıyla gerçekleşmiştir. Ancak sefer sırasında İzzeddin Saltuk belirsiz bir sebeple savaş alanını terk ederek geri dönmüştür. Bundan sonraki Gürcülerle olan seferlere davet edilmemiştir. Bunun da sebebi Anadolu'daki Türk Birliğinden uzaklaştırıldığı düşüncesi ve onun yönünün Irak Selçukluların'dan Anadolu Selçuklularına çevirmesidir.

GİRİŞ

Erzurum'un Coğrafi Yapısı

Saltuklu Beyliği'nin başkentliğini üstlenmiş olan Erzurum şehri, coğrafi konum bakımından Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzey Doğusunda yer alarak, güneyinde Yukarı Fırat ve Yukarı Murat bölümleri etrafını çevrelerken, kuzeyde Doğu Karadeniz Bölgesinin iç kesimleri ile komşu durumundadır.²³ Buna göre Kuzeyinde Artvin-Rize, batı kısmında Bayburt- Erzincan, güney kesiminde Bingöl-Muş şehirleri, son olarak doğu kanadında ise Ağrı ve Kars şehirleri yer almaktadır. 40° 15 ve 42° 35' doğu boylamları, 40° 57' ve 39° 10' kuzey enlemleri arasında yer alırken mevcut yüz ölçümü 25.066 km²'dir. Erzurum'un denizden yüksekliği ise 1850- 1980 metre arasındadır. Şehrin yeryüzü şekillerinin büyük bir bölümünü kıvrım dağları oluşturmakla birlikte sürekli tektonik oluşumlar devam etmektedir.²⁴

Erzurum iklim itibarıyla genellikle soğuk ve yazları kurak olarak geçmektedir ancak doğu tarafına doğru uzanıldığında Fırat kesiminden yüksek bölgelerin mevsimsel olarak ısıları Orta Asya ile benzerlik göstermektedir. Bu bölgelerin büyük çoğunluğu kış mevsiminin kritik sınırları içerisinde olmakla birlikte bölgedeki iklim yapısı Hazar Denizi'nin güney kıyılarında da görülmektedir.²⁵

Doğu Anadolu Bölgesi'nin başlıca özelliği yüksekliğinin fazla olmasıdır bu nedenle yayla geleneği en eski çağlardan bu yana süre gelen en mühim karakteristik özelliklerden biridir. Zira Erzurum şehri, Aras, Çoruh ve Fırat nehirlerinin

²³ A.N. Sözer, “ *Erzurum Coğrafyası, Tabii ve Beşeri Özellikleri*,”Erzurum ve Çevresi I, 50.Yıl Armağanı, S.27- 38,Erzurum,1974, s.23.

²⁴ İbrahim Atalay, *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*, Ankara, 1978,s.1.

²⁵ Savaş Eğilmez, *Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2004,s.23.

kaynaklarını aldığı yaylaya hâkim bir konumdadır ve bu niteliği sebebiyle hayvancılığa elverişli olması ayrıca tarımsal faaliyetler açısından da zengin bir yapıda bulunması sebebiyle en eski dönemlerden beri birçok kavme ev sahipliği yapmıştır.²⁶ Ancak şehri önemli kılan ana özellik, tam merkez konumda yer alarak ticari ve askeri yolların kavşak noktası olması, zengin akarsu yataklarını bünyesinde yer vermesi ile savunma açısından oldukça kuvvetli bir zemine sahip olmasıdır.²⁷ Bütün bu nitelikler göz önüne alındığında bütün yolların düğüm noktasında bulunması Erzurum'un yüzyıllardan beri neden paylaşılamayan bir toprak parçası olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

²⁶ H.Z.Koşay, “*Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*”, Erzurum ve Çevresi I, 50. Yıl Armağanı, Erzurum, 1974,s.39.

²⁷ E. Kürkcüoğlu, *Ortaçağda Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum, 2007,s.7; Lutfi Sezen, *Erzurum Şehir Folklorü*, Er-Vak Yay.,Erzurum, 1994, s.40.

I.BÖLÜM

1.Saltuklu Beyliği'nden Önce Erzurum'un Aldığı Şehir İsimleri

Saltuklu Beyliği'nin merkezi olan Erzurum şehri, birinci derecede mühim role sahip yolların geçiş güzergâhında bulunmaktaydı. Mevkisinin müdafaa bakımından elverişli olması sayesinde tarihi boyunca bazen askeri, bazen de ticarî ehemmiyeti sebebiyle hakimiyet altına alınmak istenen gözde topraklardan biri olagelmıştır. Hakikaten Erzurum şehri Kafkasya ve İran üzerinden gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne girişini temsil etmekteydi. İlk ve ortaçağlardan bu yana doğu cephesinden Anadolu sınırlarına girmeye çalışan akınlara karşı, Anadolu müdafaasının bir nevi kaderini tayin eden mühim bir kale konumunda olmuştur. Roma, İran dünyasından sonra Bizans Selçuklu imparatorluklarının rekabeti burada karşılaşmıştır. Şehrin mevcut konumu itibariyle Trabzon, Diyarbakır ve Van; Trabzon-Tebriz²⁸; İstanbul-Erzincan-Tebriz ve Kafkasya yolları üzerinde bulunması ve sahibi olduğu stratejik önem, onu elinde bulunduran devletlerin devamlı surette tahkim ve imar etmelerine sebep olduğu gibi, her yeni gelen hâkimiyet sonrası da isim değişikliği yaşama mecburiyetinde bırakmıştır.

²⁸ Yaklaşık olarak 2000 senelik tarihi bir geçmişi mevcut olan İpek Yolu'nun önemli güzergahlarından biri de Tebriz üzerinden Erzurum'a gelip, Gümüşhane'den Trabzon'a çıkmakta idi. Muhtemelen M.II yy.'de İmparator Hadrianus(117- 138) bir liman inşa ettirmesinden sonra hat doğu-batı arasında mühim bir bağlantı noktası haline gelmiştir. Bk.Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV.yy'a kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzonun Yeri", Trabzon ve çevresi Uluslararası Tarih-Dil – Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2002, C.I., s.75.

1.1. Karin- Kalikale

Bizans öncesi döneme bakıldığında, Erzurum Kalesi'nin bulunduğu çevre Karin, Garin, Kalikale gibi buna benzer nitelikte isimlerle bilinmekte idi. Yunan Tarihi metinlerinde Karintis ya da Karanitis olarak anılırken İslam Tarihçileri bu şehre Kalikala olarak adlandırmışlardır.²⁹ Yakut el-Hamevi, 'Mucemu'l- Buldan' adlı eserinde bu şehrin 'yere serilen halı' kelimesinden geldiğini söylemekle birlikte o dönemde halılarıyla meşhur olduğunu belirtir. Müslüman Arapların fetihlerinin başlamasıyla VI. yy'da şehir Hz. Osman zamanında Habib b. Mesleme yönetimindeki kuvvetlerce hakimiyet altına alındıktan sonra şehrin adı 'Kalikale' olarak kullanılmıştır. Diğer bir coğrafyacı, âlim Belazuri ise bölgeyi elinde tutan kişinin ölümü üzerine yönetimde yerine geçen karısının adının 'Kali' olması hasebiyle Arapların bölgeye Kalikale dediklerini belirtir.³⁰

1.2. Theodosiopolis

Bizans İmparatoru Theodos (408- 450), 415- 422 yılları arasında doğudan gelen İran saldırılarına karşı önlem olarak, Büyük Ermenistan'daki Karin (Garin) şehrinin yerine yeni bir kale, tahkim edilen bir şehir kurdurmuştur.³¹ Bu yeni şehir o dönemde şark bölgeleri kumandanı olan Anatoiyüs tarafından yapılmış ve imparatorun adına nispetle şehrin ismi Theodosius diğer bir deyişle Teodos şehri

²⁹ İbn Havkal, *Kitabü'l-Mesâlik Ve'l- Memâlik*, Türkçe Ter.Yusuf Ziya Yörükân Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, s.94

³⁰ Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, Çvr. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.282- 283.

³¹ Vefik Altuğ, *Erzurum ve Civarının Tarihi, Tabii, Beşeri, İktisadi Durumu Üzerine Tetkikler*, İstanbul, 1941, s.9

olarak anılmıştır.³² Ancak bölgede Bizans- Sasani mücadeleleri uzun yıllar boyunca sürüp gitmiştir. Ayrıca VII. Yy'dan sonra Bizans'ın varlığı hala devam etmesine rağmen bölgede bazı yerel hanedanlar belirmeye başlamış ve mücadelelerde yer almıştır. İslami dönemde ise şehir Müslüman Arapların ve Bizans'ın mücadelelerinde yer alarak defalarca taraflar arasında el değiştirmiştir. Ve nihayetinde H. 338 (M. 949)³³ senesinde Bizanslılarca kesin olarak ele geçirilerek Selçuklu akınlarına kadar Bizans'ın elinde kalmıştır.

1.3. Karaz

Kimi tarihçiler, Türklerin Erzurum şehrine 'Karun' adını verdiklerini belirtilmektedir. Selçuklu akınları sırasında İbrahim Yınal tarafından 1048 yılında yakıp yıkılan bu şehir bu hadise sebebiyle 'Kara Erzen' adını almıştır. Ancak günümüzde bu yer 'Karaz' olarak yer almaktadır.³⁴

1.4. Erzen- Arzen

Bölge genel itibariyle askeri konumuyla ön plana çıksa da arka planda var olan özellik ticaret idi. Buna göre Theodosiopolis bölgenin ticari merkezi olmaktan uzaktı. Şehir halkı tahkimatın sanayilerinin gelişmesini engellediğini görerek ticarete daha elverişli açık bir alan olan hemen yakınında bulunan Arzen şehrini kurmayı tercih etmişlerdir. İslam coğrafyacısı Kudame b. Cafer'in Kalikala şehrine ait bilgilerinde buranın ticaret hacmine ve senelik vergi hâsılatının 1300000 dirheme

³² Nina Garsoian, *The Reform of Justinian in Armenian*, New York, 1967, s.123.

³³ R. Grousset şehrin 928 ve 935 yılları arasında alınmış olabileceğini ancak diğer bir ihtimalle 949 senesinin de mümkün olabileceğini belirtmektedir. Bk. Grousset, a.g.e., s. 475. M. Halil Yınac ise Azimi'yi kaynak göstererek 948 itibariyle Kalikala'nın Rumlardan geri alındığını ancak ertesi sene Rumların Şehri alıp surlarını yıkarak halka aman verip gitmişlerdir diye belirtmiştir. Bk. Yınac, "Erzurum", İA, İstanbul, 1993, IX, s. 347.

³⁴ H.Z.Koşay- K.Turfan, "Erzurum Karaz, Kazısı Raporu", *Belleten*, XXIII/91, 1959, s.349-413; Haşim Karpuz, *Erzurum'da Türk İslam Yapıları*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1971, s.3.

kadar ulaştığına dair bilgi vermesi bu yerin İslam coğrafyasına açılan önemli bir ticaret kapısı olduğuna dair kanıttır. Bu yeni kurulan şehirde ticaret oldukça canlı idi. Yerli, yabancı tüccarlar İran'ın, Hindistan'ın ve Asya'nın muhtelif memleketlerinin mallarını alıp satarak servet sahibi oluyorlardı. İlerleyen süreçte Selçuklu akınları Anadolu içlerine doğru hızını arttırmıştı. 1048 senesinde Selçuklular Arze'yi zapt ederek kıymetli madenlerden ve mamullerden oluşan büyük bir ganimet elde etmişlerdir. Şehrin yakılmasından sonra kurtulabilen halk o dönemde metruk halde bulunan Theodosiopolis'e sığınmıştı. Bu şehre yine yıkılmış olan Arzen ismini vermişlerdir.³⁵ Şehirde tekrar düzen sağlanınca ticari faaliyetler de tekrar başlatılmıştır.³⁶ Ancak sonraları bu şehre Arzen-Rum ismi de eklenmiş ve zamanla şimdiki Erzurum şeklini almıştır.³⁷ Yakut-i Hamevi Arzen-Rum hakkında şunları nakleder: “ *Bu da Ermeniyye beldelerinden bir başkasıdır. Şimdi burası diğer Erzen'den daha büyüktür.* ”³⁸

Gerek Selçuklu gerekse Osmanlı dönemindeki kaynaklarda ve Erzurum'da basılan paralarda Erzi-Rum, Erzen ir-Rum gibi değişik şekillerde şehrin ismine rastlanılmaktadır. Her ne kadar şehir birçok evre geçirmiş ve çeşitli ulusların hâkimiyetinden geçmiş olsa da ticari ve askeri açıdan önemini hiç kaybetmemiş daha da kıymetli hale gelmiştir. Nitekim o zamanki Ermeni, Müslüman ya da diğer ulusların tüccarları da Trabzon limanına ulaşmak için bugünkü torunlarının izledikleri yolları kullandıkları oldukça açıktır.

³⁵ Mikhael Attaleiates, a.g.e., s. 153.

³⁶ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara, 1975, s.50-51.

³⁷ Evliya Çelebi, bazılarının Erzurum'a Ere zulüm de dediğini belirtmiştir. Muhtemelen bu isim Türklerin akınları sırasındaki yaşanan hadiselerden dolayı yerli halk tarafından verilmiştir. Bk. Evliya Çelebi, a.g.e., s.10; Enver Konukçu, 'Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis', Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.64- 65.

³⁸ Yâkut el-Hamevi, *Mu'cemü'l Buldan*, C.I, s.190.

2.İSLAM ÖNCESİ VE İSLAMİ DÖNEM

1.İslamiyet'ten Önce Erzurum ve Güney Kafkasya'ya Yapılan Türk Akınları

Anadolu'nun ve Güney Kafkasya'nın etnik siması, tarihleri boyunca çeşitli kavim ve medeniyetlerin bu bölgelerdeki mevcudiyetleri neticesinde oluşmuştur. Ancak Türk akınları ele alındığında, Türklerin bu iki sahaya çok eski zamanlardan beri aşına oldukları bilinmektedir. M.S. I yy.dan sonra Anadolu'da başlayan Roma hâkimiyetiyle birlikte devamında Bizans Devleti zamanında Anadolu sahası doğu kanadından gelen İran ya da Müslüman Arap orduları ile Roma, Bizans ordularının sürekli mücadele ettikleri, hakimiyetin el değiştirdiği bir savaş alanı haline gelmiştir. Yaşanan bu mücadeleler Anadolu'nun Türk öncesi ırkî yapısında pek etkili olmamışsa da bölgedeki mevcut nüfus yapısına etki ederek azalmasına yol açmıştır.

Bilindiği üzere Türklerin Anadolu üzerine bilhassa Doğu Anadolu ve Kafkasya sahasına yaptıkları akınlar, İslamiyet'ten önce çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Bunlardan en eski olarak bilinen Saka Türkleri, M.Ö.1000–500 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak Bozkırı olarak adlandırılan sahada hareketlilik gösteren topluluk olmuştur. Hemen ardından Kars ve Pasin ovasına dolaylı surette Saltuklu sahasına yerleşmiş olan Bulgarlar(M.Ö. 149–127) kendilerini gösterirler.

Daha sonrasında bu sırayı Asya Hun Türklerinin takip ettiği görülür. M.S. 395 tarihli Anadolu Seferiyle, Don Nehri civarında yaşayan Asya Hunları Basık ve

Kursık adlı komutanları önderliğinde Erzurum üzerinden Karasu- Fırat Vadisi boyunca ilerleyerek Malatya ve oradan Çukurova sahasına kadar inmişlerdir.³⁹

Asya Hunları'nın hemen ardından, Doğu Anadolu sahasında hareketlilik gösteren bir diğer Türk topluluğu olarak Avrupa Hunları karşımıza çıkar. M.S. 466 tarihli bu ikinci göç dalgası ile Avrupa Hunları'na bağlı Ağaçeri adlı Türk boyları Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelerek burada mevcudiyet sergilemişlerdir.⁴⁰ İlerleyen süreçte Türk topluluklarının Araplar himayesinde bu topraklarda yerleşim tesis ettikleri bilinmektedir. Buna göre İran Sasani İmparatorluğu'na son veren Araplar, Emevilerin hakimiyeti döneminde her yıl belli aralıklarla Doğu Anadolu ve Azerbaycan üzerine sefer tertiplemekteydiler. Daha çok istila şeklinde gerçekleşen bu akınlarda önemli miktarda Türk topluluklarının yer aldıkları bilinmektedir. Nitekim bu İslam orduları içerisinde bulunan Türklerin bilhassa Abbasiler döneminde(750- 1258) çeşitli askeri mevkiiler vasıtasıyla sistemin içinde yer alarak beraberinde de birçok Türk topluluğunun bölgeye yerleşmesine ön ayak oldukları kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır.⁴¹

2. İslami Dönemde Erzurum'a ve Güney Kafkasya'ya Yapılan Akınlar

M.S. 642 senesinde Nihavend'de İslam Halifesi Hz.Osman'ın kuvvetlerine yenilen Sasani Devleti varlığını yitirmesiyle Erzurum ve havalisi Müslüman Arapların akınlarına açık bir saha haline gelmiştir. Çok kısa bir zaman içerisinde Ruhâ, Âmid, Meyyafarikin, Nusaybin ve Mardin ele geçirilmiş, sonrasında İyaz b. Ganem komutasındaki İslam orduları Erzen, Bitlis, ve Ahlat'ı da alarak Müslüman

³⁹ İ.Kafesoğlu, "Asya Türk Devletleri" Türk Dünyası El Kitabı,C.I,Ankara,1992,s.700-701; ayn. Yazar, Türk Milli Kültürü, s.53; İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İA, ' Erzurum' Mad.,

⁴⁰ M.A.Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesi I(Selçuklu Öncesi)*, s.185; VII. YY. itibariyle Kafkasya sahasına Türk akınları daha kuvvetli şekilde devam etmiş, hatta Bizans ile müttefik olan Hazarlar Gürcüler'in başkenti olan Tiflis'i kuşatarak ele geçirmişlerdir.Hazarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk.Anonim Gürcü Kaynağı, Türkçe Ter. H.D.Andreasyan,s.9- 15.

⁴¹ Cihangir Zeyneloğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*,İstanbul,1924,s.11.

fetihlerini bölgede yaymaya başlamışlardır.(M.640) Bir ara Erzurum tekrar Bizans hakimiyetine geçse de Habib b. Mesleme⁴² komutasındaki kuvvetlerle bölge Arapların kontrolünde kalmıştır.⁴³

Şehrin Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmesinin haberi hızla yayılmış, bölge komutanı aynı zamanda yöneticisi olan Patrik Erminaks Hazar Türklerinden ve Gürcülerden destek alarak Müslüman Araplarla mücadeleye başlayarak giriştikleri bu savaşta başarı sağlamışlardır. Ardından şehri yeniden tahkim ederek güvenliği daha sıkı bir şekilde sağlamak maksadıyla civar sahalarda karakollar kurmuşlardır. Habib Mesleme halife Osman'dan yardım talebinde bulunmuş, halife de Muaviye vasıtasıyla bölgeye 2000 kadar takviye asker göndermiş Patrik ve kuvvetleri arasında tekrar mücadeleler yaşanmıştır. Müslümanlar bu savaş sonrası zafer elde etseler de ganimet paylaşımı sebebiyle çıkan anlaşmazlıklar zaferi gölgelemiştir.

Aynı sene içerisinde Bizans İmparatoru Konstantinous yaklaşık 100.000 kişilik bir kuvvetle Tercan sınırlarına kadar yaklaşmış bu havalinin Müslüman Arapların hakimiyetinde olduğuna kulak asmayarak ilerleyişini sürdürmüş ve Theodosiopolis'e ulaşmıştır. Burada İspir, Tercan, Kemah, Erzincan, Erzurum, Oltu ve Pasinler gibi yörelerin şefleriyle bir araya gelerek Bizans'a olan itaatlerini tazelemiştir. Ancak İmparatorun başkente dönüşünün ardından bölge tekrar Müslüman Arapların kontrolüne geçmiştir. 661 senesinden itibaren de bölgede kesin

⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. A. Çubukçu, 'Habib b. Mesleme', Madd.D.İ.A., C.XIX, s.372.

⁴³ Erzurum ve havalisinin Araplar tarafından fethediliş tarihine dair birçok kaynakta farklı görüşler bulunmaktadır. Çünkü Araplar'ın, Emevi'lerin ve Rumlar'ın fetihle dair verdikleri tarihler birbirleriyle örtüşmemektedir. Ayrıca çağdaş tarihçilerin bazıları Siirt yakınlarındaki Erzen ile Erzurum'un eski adı olan Erzen'i(Kalikala) birbirine karıştırmakla bu tarih dağınıklığını daha da arttırmışlardır. Rumlara karşı savaşlarda mühim başarılar elde etmiş olan Habib b. Mesleme, Hz. Osman'ın ona bir mektup yazarak Ermeniyeye üzerine sefer yapması emri ile harekete geçmiş, Kalikala'ya ulaştığında şehir halkı direniş göstermiş eman verilmesi üzerine bir kısım halk şehri terk ederken bir kısım da cizye ödemek şartı ile şehirde kalmıştır.(M. 645- 646) Bu cümleden de anlaşılacağı üzere Erzurum ve havalisinin asıl olarak Habib b. Mesleme tarafından fethedildiği görüşü daha doğruluk kazanmaktadır. Belazuri, Fütuhu'l-Buldan, Çvr. Mustafa Fayda, Ankara, 1987, s.208.

bir Müslüman hakimiyeti söz konusu idi. Ancak Müslümanların merkezi karargahtan oldukça uzakta olmaları ve hinterlandın merkeze olan mesafesinde gidip gelen burukların zamanında ulaşmaması iç durgunluğa sebep olmuştur. Bu boşluktan istifade eden Bizans İmparatoru II. Justiniaus'un komutanlarından olan Leontius Erzurum'u ele geçirerek Bizans kontrolüne almıştır.(M.686).⁴⁴ Görüldüğü üzere Erzurum ve havalisi her iki güç unsuru arasında sürekli el değiştirmiştir. Bu vaziyet aynı şekilde Abbasi döneminde de sürmüştür. M. 772 senesinde sürekli saf değiştirmekle meşgul olan Ermeniler yine bu hareketi yaparak Bizanslılara yemin etmiş ve Araplara karşı Theodosipolis'i 5000 kişilik bir kuvvetle kuşatmışlardır. Bütün bir kış mevsimi boyunca süren bu kuşatma Ermenilerin kesin yenilgisiyle neticelenmiştir. M. 838 senesinde Azerbaycan'da vukuu bulan Babek isyanı sebebiyle zor duruma düşen Abbasiler bu olay ile meşgul iken Bizans İmparatoru bu hadiseyi fırsat bilerek Erzurum'u kuşatmış ve surlarını da ağır bir şekilde tahrip etmiştir. O dönemdeki Abbasi halifesi Mu'tasım tarafından 500.000 dinar kadar büyük bir meblağ harcanarak surlar tekrar onartılmıştır. Bu seferde sayesinde Bizans'ın elde edebildiği tek kazanç ise İspir bölgesini ele geçirerek Bagratlı sülalesinden gelen Aşot'un hakimiyetine vermesi olmuştur. Ayrıca bu sefer esnasında Erzurum ve Samosat halkından olan birçok Ermeni, Bizans zoruyla sürgüne gönderilmiş bunun üzerine Ermeniler Arapların tarafına geçerek Bizans'a karşı çıkmışlardır. Aynı şekilde Saltuklu sahası ile doğrudan ilintili olduğundan Güney Kafkasya'da da hareketlilik söz konusu olup Abbasi Devleti'nin fetihleri burada da kendini göstermiştir. Abbasilerin fetihleri kuzeyden gelen Türk akınlarını durdurmakla birlikte Hazarlar'a karşı adeta set çekmişler ancak güneyden gelen Türk

⁴⁴ G.Ostrogorsky,Bizans Devleti Tarihi,Çv. Fikret Işıltan,TTK,2011,s.121.

yayılışına karşı herhangi bir şekilde etkili olamamışlardır. Türk akınlarının bu saha üzerindeki faaliyetleri İslam kaynaklarında da yer almıştır.⁴⁵ Meşhur İslam Tarihçisi İbnü'l- Esir eserinde, '*Bir Türkmen topluluğunun Taberistan'dan Kafkaslara'a doğru sarktığı, bölgede mevcut olan Gürcüler ve Ermeniler ile çeşitli mücadelelere giriştiklerini*' belirterek bu sahadaki Türk varlığını Selçuklu hakimiyetinden önce vurgulamıştır.⁴⁶

Arapların Pasin bölgesinde Bizans Devleti'e ait bazı kiliselere baskı uygulaması VI. Leon'u harekete geçirmiş Armenia generali Lalakon ve Doğu bölgesi yöneticisi Katalakon ile Arapların üzerine ordu göndermiştir.(895) Bu ordu oldukça fazla yağmalama yaparak Erzurum'a kadar ilerlemişler, kiliseleri de eski düzenlerine kavuşturmuşlardır.⁴⁷ Bizans İmparatoru VII. Konstaninos zamanda ise doğu cephesi yöneticisi olan Ioannes Kurkuas tarafından Araplar üzerine sefer tertiplenmiştir. Arapların elindeki birçok şehrin alınarak Erzurum üzerine gidilmiş ve kuşatma başlatılmıştır. 7 ay kadar süren zorlu bir kuşatmanın ardından Erzurum Bizans kontrolüne alınmıştır. Birkaç yıl Bizans himayesinde kalan şehir 948 senesinde tekrar Abbasi hakimiyetine geçmiştir. Ancak bu vaziyet üzerine İmparator VII. Konstantinos İonnes Tzimiscés'i büyük bir kuvvetle birlikte Erzurum üzerine göndererek şehri yeniden Bizans yönetimine bağlamıştır.(m. 949)⁴⁸

⁴⁵ Abbasi halifeleri IX. Yy'ın başlarında isyan halinde bulunan Kafkasya vilayetlerini hakimiyet altında tutabilmek maksadıyla Türkistan'dan getirdikleri paralı Türk askerlerine müsamaha gösteriyorlardı. Hatta halife Mu'tasım zamanında (854- 855) H. 240 senesinde meşhur Türk emirlerden Ermeniyye valisi olan Boğa el-Kebir, metruk halde bulunan eski Şemkur şehrinin tamir ettirmiş üstelik Hazar ülkesinden İslamiyet'e geçmek isteyen bir topluluğu da bu şehre yerleştirerek iskani sağlamıştır. Bk. Mustafa Demirci, *Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler(VIII- XI. Yy.)*,Tarihin Peşinde, 2011,S.V,syf. 109-124; Vahit Özdemir, "XII. Ve XIII. Yy'da Türk Gürcü Münasebetleri"Konya,2011,s.15.

⁴⁶ İbnü'l-Esir,A.ÖZaydın, "*İbnü'l-Esir'e Göre Selçuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışlar*"ı,191,192,198.

⁴⁷ Rene Grousset, a.g.e, s.475; Brosset, *Gürcistan Tarihi*.

⁴⁸ Şehrin Bizans tarafından yeniden ele geçirilişine dair oldukça çeşitli görüşler mevcut olmakla birlikte Ermeni tarihçisi Grousset 928 ve 935 yılları arasını işaret eder ancak ihtimal dahilinde 949 senesinin de kabul edilebileceğini belirtir. M.Halil Yınaç ise Azimi tarihini kaynak olarak bu tarihin 949 olduğunu belirtir.Bk. Grousset,a.g.e., s.475; Yınaç, 'Erzurum', İA, İstanbul, 1993, IX, s. 347.

İslam-Arap fetihleriyle gelen hakimiyet, Anadolu ve Kafkasya üzerinde yeni bir idare sistemi teşkil etmişti. Bu suretle Araplar mahalli idarelere dokunmamışlar, eski vaziyetteki hallerine müsait bir yönetim benimsemekle birlikte diğer yandan mühim mevkileri kendi ellerinde tutmak suretiyle ileride gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı askeri kuvvetlerini kısa sürede teyakkuza geçirebilmek maksadıyla ihtiyatlı bir davranış sergilemişlerdir.⁴⁹ X. yy'ın ortalarına doğru gelindiğinde Abbasi Devleti'nin gerek siyasi gerekse askeri strateji bakımından zafiyete uğraması zayıflamasına yol açarken diğer yandan Bizans cephesinde bu durum tam aksi bir yönde yol almış yetenekli imparatorların yönetime geçmesiyle toparlanma sürecine girmiş ve doğu sahasındaki sınırlarını günden güne genişletmeye başlatmıştır. Defalarca yönetim değiştirmesi sebebiyle oldukça yıpranan Erzurum şehri çeşitli siyasi ve mezhep kavgaları arasında kalmış ancak Bizanslılar tarafından kesin surette geri alındıktan sonra Selçuklu Türklerinin akınlarına kadar Bizans yönetiminde yaşamını sürdürmüştür. Bizans yönetiminde Erzurum her yönden gelebilecek tehditlere karşı güçlendirilmiş askeri vasfının yanı sıra ticaretle gündeme gelen bir şehir olması hasebiyle bu yönde yenilenme adımları atılmış, bu niteliği günümüze kadar süre gelmiştir.

⁴⁹ Cem Tuysuz, "Selçuklular Döneminde Azerbaycan",Erzurum,1997,s.25; İbrahim Konyalı,Erzurum Tarihi.

3.Türk Akınları Öncesinde Saltuklu Beyliği Sahasındaki Siyasi Durum

1. Şeddadiler

Saltuklu Beyliği'nin hemen yanı başında yer alan Şeddadiler ailesi Kuzey İran sahasında vücut bulmuş yerel hanedanlardan biri olmakla birlikte bir tarafta Azerbaycan Deylemlileri diğer tarafta Hristiyan Ermeniler ve Gürcüler arasında kaldıklarından oluşum ve ilerleyen süreçteki gelişimleri açısından oldukça müşkül şartlarda bir gelişim aşaması geçirmişlerdir. Şüphesiz bu vaziyet Şeddadi hanedanının soy kütüğünde Leşkeri gibi Deylemleri ve Aşot gibi Ermeni isimlerinin neden yer aldığını izah etmektedir.⁵⁰ Ancak E. Denison Ross, İ.A.'de yazmış olduğu "Şeddadiler" maddesinde; 'Bunlar muhtemelen Kürt asıllı idiler" diye bir ifadede bulunmaktadır.⁵¹ X. Yy'ın ortalarına doğru aile bireylerinden M. b. Şeddad, o esnada Müsafiriler'in hakimiyetinde devlet erkanı olarak görev yapmakta idi. Ancak Müsafiriler'in Büveyhiler'e karşı yaptığı savaşta yenilmesi sonucu Duvin şehrine gelip yerleşmiş burada hakimiyetini ilan etmiş daha sonra Güney Kafkasya'nın mühim şehirleri olan Nahçıvan, Gence, Tiflis ve Karabağ'ı ele geçirmiş ancak Bizans tarafından yardım almasına rağmen daha sonra şehri kaybetmiştir.(951)⁵² Beni Şeddad'ın ölümüyle birlikte aile içinde çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle elde edilen toprakların büyük bir kısmı kaybedilmişti. 971 itibarıyla oğlu Muhammed b. Şeddad b. Kartı'nın oğlu Ebu'l-Hasan Ali b.Cafer Leşkari yalnızca Arran ve çevresinde

⁵⁰ S.Pool, Düvel-i İslamiye, Çvr. H. Ethem,s. 243-44'den naklen Cem Tuysuz, "Selçuklular Döneminde Azerbaycan" Erzurum,1997, s. 30.

⁵¹ E.Denison.Ross,"Şeddad"İ.A.C.XI,s.381.

⁵² H.D.yıldız, "Şeddadiler",D.G.B.İ.T.,C.VI.,s.495;Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s59-60; F. Kırzioğlu, *Ani Tarihi*,s.'Azerbaycan' Madd., İA,s.; V. Mİnorsky,Studies in Caucasian History,London, 1953.

hakim konumda kalabilmiştir. Ancak Şeddadilerin asıl kolunu temsil eden ve merkezi olan Gence şehrinde ise Muhammed b. Şeddad'ın kardeşi olan Fazlun hüküm sürmekte idi. Her iki kol da çevresindeki Gürcü Bagrat ailesine, Ermeni prensliklerine, Bizanslı kuvvetlere dahası Kafkaslar üzerinden gelen Alanlar diğer adıyla Osetler olarak bilinen kavimlere ve Ruslara karşı sürekli bir mücadele içindeydiler. Bu mücadeleler içerisinde bilhassa Ebu'l-Esvar I. Şavur'un başarıları dikkate değerdir.⁵³ Şeddadi ailesinin güçlü şahsiyetlerinden olan Fazl b. Muhammed 47 yıllık saltanatında bu ailenin durumunu güçlendirerek uyguladığı birçok idari ve siyasi tedbir sayesinde devletin ilişkilerini ve refah seviyesini yükseltmiştir.⁵⁴

Kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde 1040'lı yılların sonlarında Gence'deki Şeddadi Emirliği'nde Emir Leşkeri'nin civar Hristiyan feodal devletlerden uzaklaşan ve Türk yanlısı tutumu sergilediği görülmektedir. Politik dengenin Türklerden yana kayması Bizans ve onun doğudaki güç unsuru olan Gürcüleri endişelendirmişti. Bu yüzden Şeddadi Emirliği'ne askeri desteklerde bulunmuşlardır. Nitekim şehrin Oğuz Türkleri tarafından kuşatılması esnasında bu askeri yardım gecikmeden ulaşmıştı. Gence şehri Türklerin elinden alınmış yine bu emirliğe iade edilmiştir. Selçuklu Türk akınlarının sürekli olarak devam etmesi ve sonrasında Sultan Tuğrul'un sultanlığı sırasında 1054 senesinde Selçuklu hakimiyetini kabul etmişlerdir. Selçuklu hamiliği ile çevre sahalardan gelen siyasi ve askeri saldırılara karşı korunma imkanı bulurken Selçuklu'nun Anadolu ve Kafkaslar üzerine ilerlemesinde oldukça fazla yararlıklar göstermişlerdir. Alparslan'ın sultanlığı sırasında ise Kafkasya Seferleri çerçevesinde sultanın Ermeni Bagrat ailesinden Ani şehrini ele geçirmesi ile Şeddadi ailesinden bir kol oraya yerleştirilmiş

⁵³V. Minorsky, History of Sharvon and Darbend, Cambridge,1958, s. 107-108; F. Kırzioğlu, Ani Şehri Tarihi (1018- 1236), Ankara, 1982, s.1.

⁵⁴ H.D.Yıldız.a.g.m.,s.498.

ve Anı kolu olarak bilinen bu aileye bağılı yönetim XII. Yy'a değin sürmüştür. Selçuklu yönetimine Melikşah'ın geçmesiyle Kafkas Seferleri devam etmiş Gence şehrinin ele geçirilmesi Şeddadi hanedanının Gence emirliğinin yönetim bakımından kısıtlanmasına sebep olmuştur. Bilhassa Emir Fazlun'un(III. Fazlun) yerine bölgenin hakimi olarak Serhenk Sav Tegin tayin edilmişti. Dolayısıyla onun idaresindeki Türkmenler kısa bir süre içerisinde bütün Arran bölgesine yerleşmişlerdir.⁵⁵ Böylelikle Şeddadiler'in Gence Emirliği sona ermiştir.(1075)⁵⁶ Selçuklu hakimiyetinin giderek zayıflaması ile Şeddadi hanedanının Anı kolu Doğu Anadolu'da kurulan Türk beylikleriyle çok yakından ilişkiler kurma yolunda adımlar atmıştır. Bilhassa müstakbel Saltuklu Beyleri ve toprakları ile yakın temaslı ilişkiler sürdürmekle hem kendi mevcudiyetini idame ettirmiş hem de Gürcüler ile Saltuklu toprakları arasında etkin rol oynayarak dengeleri sağlamıştır.⁵⁷

⁵⁵ M.H. Yinanç, a.g.e.,s.35- 38; M.A.Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*,s.240; İ.Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi*, s.12- 13; O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.119; F.Kırzioğlu, *Anı Tarihi*, s.77; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.56; M.A.Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s.121; Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi*, s.179.

⁵⁶ Yunis Nesibli, 'Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler' *Türkler Ans.*,c.IV,s.1194.

⁵⁷ C.E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Çv. E. Merçil, M.İpşirli, İstanbul, 1980, s. 114- 116; Denison Ross, 'Şeddad',*İ.A.*, c.XI.,s. 381-382.

2.Türk Akınları Öncesinde Bizans'ın Durumu

Bizans İmparatoru Tzimiscés'in halefi II. Basil(976- 1025)'in yönetiminin ilk yıllarında doğu sahasında saldırgan bir politika izlenmemiştir. Bunun başlıca sebepleri ise Anadolu'da yönetime başkaldıran isyanlar ve devam etmekte olan Bulgar mücadeleleri II. Basil'i oldukça meşgul etmiştir.⁵⁸ II. Basileios'un saltanat tarihi her ne kadar kaynaklarda 976 senesinden başlatılsa da ilk bağımsız teşebbüsü olan Balkan seferi dolayısıyla 986 olarak kabul eden görüşler de mevcuttur. Ioannes Tzimiscés'in ölümü Bizans yönetimi içerisinde bir nevi devletin düşmanlarına nefes aldırıştır. Nitekim imparatorun ölümünden sonra yönetim kademesi içerisinde patlak veren iç savaş ve karışıklıklar bu düşmanlara istedikleri biçimde hareket etme olanağını tanımıştır. Merkezi iktidarın hızla kötürümleşmesi Bizans'ın hem batı da hem de doğu kanadında yönetim aleyhinde yaygın sonuçlar doğurmasına sebep olmuştur.

Balkanlardaki isyan oldukça geniş bir sahaya yayılarak bir nevi bağımsızlık savaşına bürünmüştü. Bilhassa Bulgarlarla olan mücadeleler Bizans'ın Balkanlardaki hakimiyetini derinden sarsarak yönetimin neredeyse elden çıkmasına sebep olmuştur. Bizans'a bağlı bir hakimiyet gösterse de Bulgarların hakimiyetlerinin ağırlık merkezlerini, batıya ve güneye kaydırmaları, Bizans'ın kriterlerine uymayan bir genişleme eksininde gezinmeleri merkez yönetimini yani II.Basileios'u endişelendirmiş, bu saha üzerine yoğunlaşmasına sebep olmuştur. 986 senesinde Bulgar hakimi Samuel'in hızla ilerleyen genişlemesine engel olmak amacıyla sefere çıkan II. Basil, kötü bir yenilgi alarak hakimiyetinin sarsılmasına sebep olmuştur. Nitekim bu olayı fırsat bilen Basileios taraftarları harekete geçerek sarayda bir iç

⁵⁸ A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi,C.I.,s.393.

savaşı ateşlemişlerdir. Bardas Skleros 987 senesi başlarında Bizans topraklarında görünerek kendini imparator ilan etmiş aynı surette Basileios’la olan anlaşmazlıkları sebebiyle ona kin beslemekte olan Anadolu kuvvetleri komutanı olan Bardas Phokas da imparatora karşı ayaklanarak kendini imparator ilan etmişti. Bilhassa ordunun yüksek rütbeli kumandanları ile Anadolu sahasındaki büyük arazi sahiplerinin de desteğini alması, Basileios için yüksek bir tehlike doğurmuştur.(15 ağustos 987).⁵⁹ Meşru hükümdarın iki yandan tehlike çemberi içine alınması vaziyetini ümitsiz hale getirmiş ancak dış yardım vasıtası ile bu durumun düzeleceğini göstermiştir. Bunu tam vaktinde idrak eden II. Basil, ivedi surette Kiev hükümdarı Vladimir’e haber göndererek durumun ciddiyetini bildirmiş, yardım talep etmiştir. 988 senesinin ilkbaharında 6000 kişilik bir yardım kuvveti Bizans imparatorunun yardımına gelerek oluşturulan müttefik kuvvetle isyan şiddetle bastırılmış ve netice itibariyle Basil tekrar yönetimdeki yerini sağlamlaştırmıştır. Anadolu aristokrasisi ile giriştiği mücadelelerden ve iç savaşın bitmesinin ardından başarılı bir netice elde eden Basil, daha sonrasında aynı enerji ile yönünü doğu kanadının tekrar tahkim edilmesine doğru çevirmiştir. Doğuda zuhur eden Fatimiler’in başlattığı karışıklıklar üzerine Suriye taraflarına giderek buradaki hakimiyeti yeniden tesis etmiş daha sonrasında ise Ermeniyeye ve Gürcüstan’daki vaziyeti ayarlamak üzere o sahaya doğru yönelmiştir.⁶⁰ Bizans’ın iç siyasetindeki vaziyet bu yönde şekil alırken diğer yandan bu yaşanan hadisler arasında doğu kanadı da ihmal edilmiyordu. Nitekim 979 senesine bakıldığında Erzurum ovası ile Pasinler ve Eleşkirt yöreleri Bizans Devleti’ne olan yardımlarından dolayı İspir ve Oltu yörelerinin hakimi Bagratlı

⁵⁹ Jean-Claude Chynet, *Byzantium in the Year 1000*, s.75- 76.

⁶⁰ A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, C.I, s.394.

David'in yönetimine verilmiştir.⁶¹ Ancak 1000 senesinde David'in yerine bir varis bırakmadan ölmesi politikadaki seyri değiştirerek II. Basil'in toprakları tümüyle Bizans idaresine sevk etmesine sebep olmuştur. Hemen ardından Bagratlı(Gürcü) hakim III.Bagrat Bizans'ın elinden Oltu, İspir ve çevresini geri aldıysa da Bizasn'la yapılan mücadeleden yenik ayrılmış ancak yapılan anlaşmaya göre Erzurum ve Pasinler Bizans tarafında kalırken Tortum, Narman, Oltu ve Ardanuç gibi yerler Bagrat'ın hakimiyetine bırakılmıştır.Bagratuni ailesinin bir diğer üyesi I.Gagik'in(990- 1020) ölmesiyle birlikte Doğu Anadolu topraklarında iç karışıklıklar yükselmeye başlamış bu vaziyet ile fırsatı değerlendirmekte gecikmeyen Basileios başarılı bir müdahalede bulunarak X. asrın ilk yarısında Doğu toprakları Arapların elinden, Bizans ordularının gayreti ve İberya(Gürcistan) kralının müzaharetiyle, bir dereceye kadar kurtarılabilmiş ve Bizans yönetimine intikal ettirilmiştir. Bundan sonraki süreçte Gürcistan da kısmen alınarak Bizans'a ilhak olunmuştur. Dolayısıyla Erzurum'dan Tiflis'in güneyine kadar olan topraklar daha önceleri Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde atanan Ermeniye Beylerbeyi tarafından idare olunurken Bizans'ın sahayı ele geçirmesiyle Bizans yönetimi burayı doğrudan idare etmeyerek bunu Abhaz ve İber Kralları aracılığıyla gerçekleştirmiş bu sayede Abhaz-İber/ Bagratlı Krallığı doğu kesiminde Bizans'ın en mühim müttefik ve tabi olan güç unsuru olarak sayılmıştır. Ancak II. Basil zamanında Ermenilerin elindeki Doğu topraklarında tam düzen sağlandı derken Selçuki Türklerinin yavaş yavaş belirmesi ile alakalı yeni karışıklıklar patlak vermiştir. Bu sebeple II. Basil tekrar doğu sahasına yönelerek Kafkaslar eteğindeki mıntikalarda Selçuklulara karşı mücadele vermekte olan seferi heyetin başına geçmeğe mecbur kalmıştır. İlk Selçuklu

⁶¹ Jean- Claude Cheynet, *Byzantium in the Year 1000*, s.85- 86.

akınlarına karşı hakim olduğu toprakları koruyamaması ve kardeşinin kendi tahtına karşı yaptığı mücadelelerle baş edemeyeceğini anlayan Van ve Vatsan hakimi Gregoryan son kiral Senekerim Hovhannes(1003–1021) sahibi olduğu toprakları Bizans İmparatoru Basil'e devrederek karşılığında Sivas bölgesinde verilen yere göçmüştür.⁶² Görüldüğü üzere Erzurum ve çevresi Bizans döneminde de tıpkı Araplarla olan mücadelede olduğu gibi Selçukluların bölgeye gelişlerindeki süreye kadar birçok mezhep kavgası ve çeşitli siyasi çekişmeler içinde sürekli el değiştirerek yıpranmıştır. Ancak Anadolu sahasında yapılan çeşitli mücadeleler neticesinde Bizans'a tabi arazide, geniş bir kavis halinde belirip güneye ve doğuya doğru taşan yeni themalar oluşmuştur. Antakya, Dülük, Fırat şehirleri ile Malatya ve tekrar Bizans yönetimine kazandırılan Vaspurakan, İberia(Gürcistan) ve Theodosiopolis(Erzurum) gibi yeni eyaletler ve sınır bölgeleri olmak sıfatıyla büyük önem kazanarak Ermeni ve Gürcü eyaletleri 'katepanlık' gibi ünvanlar almışlardır.⁶³

Siyasi boyutta Bizans Devleti Selçuklu akınlarından önce Anadolu ve Doğu mıntıkasında bu şekilde vaziyet sergilerken diğer yandan Bizans'ın ekonomik surette hangi mertebelerde olduğunu belirtmek ve bununla beraber sosyal ve devlet işleyişin ne derece bir seyirde olduğunu göstermek, bölgenin ve elbette Bizans yönetiminin Selçuklu akınlarını önleme mücadelelerinde neden başarısız olduğuyla doğrudan ilintilidir. Devlet Basil ile bir toparlanma sürecine girmiş gibi gözükse de vaziyet aksi bir yönde ilerlemekte ve içeride bir gevşeme devri yaşanmakta idi. Köylü ve asker arazisinin çöküşü baş döndürücü bir hızla devam etmiş ve Bizans Devleti'nin savunma sahasındaki kuvvetleri ile vergi ödeme kabiliyetini inkıraza sürüklemiştir.

⁶² G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,s.291- 292; F.Kırzioğlu,a.g.e., s. 57. R. Grousset,a.g.e., s. 433,435, 547,551,558, 577, 580.

⁶³ Vryonis Speros, *Byzantium- The Social Basis of Decline*,1959, s.169; Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire(976- 1025)*,s.53.

II. Basil tarafından kuvvetlice hırpalanmış olan eyaletlerdeki askeri aristokrasi ikinci plana düşerken bu defa merkezde idareyi eline alan sivil aristokrasi olmuştur. Diplomasi ve savaş, kamu idaresinin düzensizliği ile karmaşık parçaları, sarayın ve diğer kuruluşların önlenemez lüksü, dini müesseselerle hayır müesseseleri, diğer yandan başkent halkının tatminsizliği ve Bizans'ın prestijini dış güçlere karşı kabul ettirmek için gerekli olan bütün bu büyüklük ve ihtişam geleneği adı altındaki yük çok pahalıya mal olmakta idi. Merkez hazinede toplanan gelirler bütün bu geniş ihtiyaçları karşılamaktan çok uzakta olmakla birlikte ve vergi yükü mükellefleri ağır bir yükün altına sokarken bütçedeki dengenin sabitlenmesi imkânsız bir hale gelmekte idi.⁶⁴ Bütün bu kötümser tablo içerisinde doğu sahası tahkim edilmeye çalışılsa da yaşanan iç zafiyetler, zamanında müdahaleyi geciktirmiştir ve bu sebeple Selçuklu akınlarında askeri savunma sürekli yara almıştır. Bu vaziyet 1018 senesinden başlamak suretiyle kendini daha kuvvetli hissettirerek Bizans'ın Malazgirt Savaşı sonrası bölgeden tamamen el çekmesiyle neticelenmiştir.

⁶⁴ G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,s.296- 316; Peter Charanis, “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler”,çvr.Melek Delilbaşı, Belleten,C.XLVIII,S.189-192,19,1985,s.523-535; Demir Demirgil, “X.ve XI.yy’larda Bizans İmparatorluğu’nun İktisadi Düzeni”, Belgelerle Türk Tarihi,1971,s.47,s.47- 51.

3.Türk Akınları Öncesinde Doğu Anadolu’da Ermenilerin Durumu

Ermeniye, Emeviler döneminde Elcezire eyalaetine bağlı bir amillik iken daha sonra bu eyaletten ayrılmak suretiyle doğruca hilafet merkezine bağlanan bir vilayete dönüşmekle birlikte bu bölgeye Araplarca verilmiş olan bir isimdir. Ermeniye’nin Romalılarca hitap edilen ismi Armenia iken Ermeniler, Armenia tabirini hiç kullanmamış halk tarafından tercih edilen isim ise ‘Hayk’ ve yaşadıkları bölge için de ‘Hayastan’ olmuştur. Ermeniye Büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Buna göre Büyük Ermeniye, Fırat nehrinden başlamak suretiyle Kür Irmağı’na kadar uzanarak 15 vilayetten oluşurken Küçük Ermeniye ise Kızılırmak’ın sınırlarına kadar dayanmakta idi. Ermeniye’nin önem arz eden şehirleri, Erzen er-Rum, Duvin, Erzincan, Bitlis, Ahlat, Nahçıvan, Ani ve Kars idi. Öncelikle tarihte yakın temaslı olarak ilk Türk- Ermeni ilişkileri 1018 yılı itibariyle Selçuklular tarafından başlatılmış olup aşağı yukarı 300 yıl gibi uzun bir süre kadar devam etmiştir. Selçuklu akınları ve yerleşimlerinden önceki süreçte Bizans hakimiyeti altında bulunan Anadolu’da Gürcistan, Doğu Karadeniz kıyıları, Armenia (Van Gölü- Batum arası) memleketler; Gence Duvin, Nahçıvan, Dübeyl, Tiflis, Tebriz ve Hoy gibi Müslüman yönetimindeki kent ve yöreler dışında Bizans Devleti’ne tabi Ermeni Bagrat⁶⁵ ailesi yönetiminde bulunmakta idi. Kısa bir şekilde özetlenecek olursa Ani şehrinde Kırallar kralı ünvanıyla I.Gagik (990- 1020) hakimiyet ifa ederken kardeşi Gurgen (ö.1003), merkezi Lori olan Borçalı- Kazaklar ile Gökçegöl

⁶⁵ “ ‘Bagrathılar’ın menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Asırlarca değişik yörelerde yöneticilik yapan bu aile, Ermeni ve Gürcüler arasında farklı köklere dayandırılmaktadır.Kendilerini ise soylarını önce Hayk’a Hristiyanlıktan sonra ise İsrailoğullarına dayandırıp Meryem’in akrabaları ve Babil kralı Nabukodonozor (M.Ö.VII.yy.) tarafından hapsedilen ve Davud peygamberin neslinden gelme kavim olduklarını söylemektedirler” Bk. Laurent, a.g.e.,s. 84 naklen; Osman Gürbüz, “Saltuklular”,Erzurum,2002, s.30., dipnot; 206. Bagrat sülalesi ile ilgili daha fazla bilgi için bk: Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcüler’in Tarihi*, s.40- 41.

kuzeyinde Sevordik bölgesi ile Şemsolde kesimine hakim konumda bulunan Taşır-Bagratlıları(982- 1185) ismiyle Anı-Bagratlıları kolundan ayrı bir surette yaşamakta ve diğer adıyla Ağvan Krallığı olarak bilinmekteydi. Doğusunda Şeddad Hanedanlığı, kuzeyde Tiflis Eمارeti ve batıda Ortodoks-Bagratlılar Taşır-Bagratlılarının komşularıydı.⁶⁶ Kars(Vanand)'ta Gagik'in amcaoğlu olan Abas(Abbas 984- 1020) bulunmaktaydı. Kars çayı boyundaki Vanand ile Aras kesimini içine alan ve merkez olarak Kars şehrini benimseyen Gregoryan Vanand-Bagratlı Krallığı(962- 1064), etrafında bulunan dağların meydana getirdiği tabii engeller sebebiyle kardeşleri olan Anı- Bagratlarından ayrılmaktaydılar. Ayrıca güneyindeki ve batısındaki tüm komşuları da Bizans Devleti'ne bağlı idiler. Son Vanand Kralı Gagik Abbas(1029- 1064)'ın babası Abbas'ın 1000 senesindeki itaatinden beri bu kiralık fiilen Bizans'a bağlı idi.⁶⁷ Gence- Karabağ(Erran) bölgesinin güney taraflarında ise yine Gagik'in yeğeni olan Apusahl(Ebû Sehl) hakim olarak bulunuyorlardı. Aynı aileden gelen III.Bagrat (989- 1014), Aphaza ve Gürcü memleketlerinin çoğunluğunu ele geçirmiş daha sonrada yönetimi oğlu I.Giorgi (1014-1027) üstlenmiştir. Tiflis'in güney taraflarına bakıldığında ise Ermeni Orbelian sülalesi hakimiyetlerini sürdürmekte idi. Söz konusu edilen Bagrat sülalesinin bir başka kolu da Çoruh ırmağı'nın güneyi ile Fırat arasındaki kalan Taik, Tao, Bayburt, İspir, Oltu merkezlerde mevcudiyetini korumakta ve bu kolun prensi olan Kuropalates David, hakim olduğu bu toprakları genişletmek maksadıyla Erzurum, Malazgirt, Pasinler, Erciş, Eleşkirt gibi yerleşim merkezlerini ele geçirmiştir.⁶⁸ Ancak yönetimdeki David'in 31 Mart 1000 senesinde öldürülmesi

⁶⁶ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu- Ermeni İlişkileri*, Ankara,1983, s.8

⁶⁷ Yaşar Bedirhan, "Büyük Selçuklu Devleti Kafkasya Politikası",Konya,2010 s.34.

sebebiyle, Bizans İmparatoru II. Basil(Basileios 976- 1025) harekete geçerek onun Bizans’a tabi olarak elinde tutmakta olduğu yerleri doğrudan İmparatorluk topraklarına bağlamıştır.⁶⁹ İmparator Armenia’ya gelerek burada Abhaz-Vasputakan hakimi ve Arzrunilerin sonuncusu olan Senek’erim(Sanhârîb) ile kardeşi olan Gurgen’i huzurunda kabul ederek onları armağanlarla onurlandırdıktan sonra hakim oldukları topraklar üzerinde hamiliğini ilan etmiştir.⁷⁰ Bu sayede Bizans imparatorluğunun çok uzun zamandır ilgiye muhtaç kalan doğu sınırı bir nebze olsun kalkındırılmaya çalışılmıştır. Daha sonra Malazgirt’e yönelen imparator, burada Ani hakimi Gagik’in huzuruna gelmesini beklemiş ancak Ani hakimi buna iştirak etmeyince istediği neticeyi alamayan İmparator Taik bölgesi üzerine ilerleyerek Tortum Gölü civarındaki Uht’ik’i ve diğer kaleleri ele geçirerek bu bölgelere kendi komutanları yerleştirmiş ve başkente dönmüştür. Bizans İmparatoru gerçekleştirmiş olduğu bu Doğu Anadolu ziyaretiyle David’in elinde olan bütün Ermeni bölgelerini Bizans’a bağlamakla birlikte esasen Muş ve yörelerini daha önce Bizans’a ilhak edilmiş olmasıyla Gürcistan’a kadar uzanan Ermeni sahasını böylece doğrudan kendi hakimiyetine almış oldu.⁷¹

Aşağı yukarı Vangölü havzasından Batum’a kadar olan saha irili ufaklı Ermeni ailelerinin yönetimi altında bulunuyordu. Vasputakan havzası olarak geçen Van gölü bölgesi ise Ermeni Arzruni ailesinin yönetimine aitti.⁷² Bu bölgenin doğu kanadı (Antsevatsik)bu aileden Gurgen Haçik’e, güney kısımları (Rıştunik) ise kardeşi Senek’erim’e (990–1006) aitti. Ancak Haçik’in ölümüyle (1003-1004) bu

⁶⁸ Taik,Tao denilen bölge Erzurum ve Kars’ın kuzeyi (Yukarı Çoruh ve Yukarı Kars havzaları) olarak kabul edilmektedir ancak daha dar bir sınır çizmek gerekirse Taik, Oltu çayı ve Tortum çayı havazlarıdır.Bk.Honigmann, *Doğu Sınırı*, s. 158.

⁶⁹ Streck, ‘Ermeniyeye’, İ.A.,c.IV.s.320.

⁷⁰ Urfalı Mateos, *Vekayiname*,Çv. H.D. Andreasyan, Ankara, 1987,s.48-49.

⁷¹ M.Ersan, ‘Dönüm Noktası Olarak Malazgirt’,Türk Kültürü Dergisi, s.466

⁷² M.Ersan, ‘Dönüm Noktası Olarak Malazgirt’,Türk Kültürü Dergisi,s.464; Ali Sevim,a.g.e., s.9-10.

bölgelerin tamamı Senek’erim Hovhannes’in(1003- 1021) yönetimine geçmiştir. Çoğunlukla bu ailelerin birbirinden ayrı olarak yaşamaları siyasi birliği yoksun kılmakla birlikte yerel Müslüman hanedanlar ile girdikleri mücadeleler onları zayıf vaziyette bırakıyordu. Bilhassa derebeylik sistemi içerisinde bulunan aile kolları arasında sürekli yaşanan iç çatışmalar da Ermeniler arasında siyasi birliğin oluşmasını engelleyen diğer bir faktördü. Ancak Bizans ile yaşadıkları en belirgin anlaşmazlığın sebebi kuşkusuz her iki milletin aynı dinden ancak farklı mezhep kisveleri altında yaşamalarıydı. Buna göre Bizans Ortodoks mezhebini kullanarak genişlemeye çalışırken doğu sahasında Gregoryen mezhebine mensup Ermenilerin, bu dini asimilasyona karşı direniş göstermeleriydi. Bizans İmparatorluğu’nun kalkıştığı sistemli mezhep baskısına zaman zaman askeri harekât da ekleniyor ancak bu vaziyette Ermeniler kendi içlerindeki bütün anlaşmazlıkları bırakıp sadece direniş odaklı bir tavır sergiliyorlardı. Nitekim Ermeni Kıralları b,r yandan Bizans’ın emellerine karşı durmaya çalışırken diğer yandan da Çağrı Bey’in 1018–1021 seferini destekler nitelikte hareket ediyorlardı.⁷³ Ancak Bizans politikası her zamanki gibi işlemiş bu sebeple dirayetli II. Basil Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni Krallıklarının Bizans Devleti’ne karşı takındıkları tavrıdan dolayı söz konusu bu Ermeni ailelerinin ellerindeki toprakları Bizans’a bağladıktan sonra onları geleneksel Bizans siyaseti olan göçe mecbur etmiştir. Orta Anadolu’da Sivas kısmen de Kayseri ve civarlarına yerleştirilen Ermeniler Bizans siyasetiyle tarihlerinde en büyük göçe mecbur edilmişlerdir.⁷⁴

İmparator II. Basil tehcirin ardından Büyük Zap suyundan Urmiye Gölüne kadar uzanan geniş sahada Grek Vaspurakania adıyla yeni bir Bizans sahası tesis

⁷³ Abu’l Farac, *Ebul-Ferec Tarihi*, Çev. Ö.Rıza Doğrul, Ankara, c.I.,s. 293.

⁷⁴ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071’e Kadar Ermenilerin Tarihi*, s.580;G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,syf.291- 292.

ederek Doğu sınırlarını berkitmiştir. 1021–1022 senesi itibariyle de Erzurum yönüne doğru harekete geçen II. Basil Aras ırmağı Vadisi civarında Gürcü hakimi Giorgi’yi de bozguna uğrattıktan sonra süratle yönünü Tiflis’e çevirerek ele geçirmiş böylelikle Bizans hakimiyeti Doğu kanadında sağlam bir şekilde pekiştirilmiş oldu.⁷⁵ Bütün bu ilerlemeler neticesinde sıranın kendisine geldiği endişesine kapılan Ani şehri hâkimi Ioannes Simbad (1018–1041) imparatorun huzuruna çıkarak ‘Ölümünden sonra bütün hâkimi olduğu toprakların Bizans Devleti’ne devredileceği’ hususunda bir antlaşma imzalayarak Bizans’a itaat arz etmiştir. Böylelikle kendisi ölümüne dek Bizans’ın valisi olarak Ani ve Büyük Armenia’da hâkimiyet icra etmiştir.⁷⁶

Görüldüğü üzere Doğu sahası Türk akınları öncesi ve sırasında oldukça karışık bir vaziyet sergilemekte idi. Bizans’ın bazen zor kullanarak bazen de anlaşmalar vasıtasıyla bu sahayı elde etmeye çalışması Bizans’ın hâkimiyetini bir süreliğine uzatsa da Türk akınlarının başlaması ve hızlanması ile temeli olmayan Bizans hakimiyetinin sarsılarak bu sahadan el çekmesine sebep olacaktır.

⁷⁵ Streck, ‘Ermeniye’, İ.A., C.IV, s.320.

⁷⁶ Ali Sevim, a.g.e., s.10.

4.Caferoğulları Emirliği

Tiflis şehri merkez olmak suretiyle kendilerini ‘Ümeyyelilerin azadlısı’ olarak tanıtan küçük bir beylik olarak karşımıza çıkar.(912-1068) Abbasiler’in ilk olarak varlık gösterdiği tarihlerde Tiflis’te İshak b. İsmail adlı komutan tarafından bir İslam Emirliği kurulmuş ve bu emirlik mevcudiyetini Halife Mütevekkil-Alellah devrine kadar sürdürmüştür.(833-852)⁷⁷ Ancak Abbasi gücünün giderek zayıflamasına paralel olarak İshak b.İsmail’in hakimiyet sahasını genişletmek suretiyle merkezden bağımsız davranması üzerine Halife Mütevekkil-Alellah Türk komutanı Boğa el-Kebir’i göreve getirerek onun üzerine göndermiştir.⁷⁸(852) Tiflis’in Türk komutanı tarafından kuşatılması sırasında şehir yakılıp yıkılırken çok sayıda insan öldürülmüş ayrıca Boğa el-Kebir İshak’ın kendisini ve oğlunu esir almış ve daha sonra öldürtmüştür.⁷⁹ Yaşanan bu hadiseden sonra Tiflis’teki İslam Emirliği sona ererken Müslümanların etkinliği de giderek azalmaya başlamıştır.

Bölge siyasetinde IX-X. Y.y’lara gelindiğinde Beni Ca’fer adı ile Müslüman bir ailenin hüküm sürdüğü görülmektedir. Oldukça dar bir alanda mevcudiyetlerini muhafaza etmelerine rağmen Abbasi Halifeleri adına para bastırmaları ve onları metbu tanınmaları bu ailenin stratejik açıdan mühim bir pozisyon elde etmesini sağlamış ancak kaynaklarda adından sıkça söz edilmemiştir. IV.Bagrat döneminde 1032’de Kartli’nin ileri gelenlerinden Liparit Orbeliani ve Ivane Abazasdze, Tiflis Emiri Ca’fer’i ele geçirmişlerse de IV. Bagrat onu serbest bırakmış fakat Tiflis’i kuşatma altına almış ve sonrasında Emir Ca’fer ile anlaşma yapılmıştır. Buna göre 1046’ta Emir Ca’fer’in ölümüyle Tiflis halkı IV.Bagrat’ı çağırarak şehirde bir şahne

⁷⁷ Mustafa Aydın, ‘Tiflis’, DİA, C.41, 2012, s.150.

⁷⁸ V.Minorsky, *Caucasia in The History of Mayyafariqin*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 13, No.1, 1949, s.29.

⁷⁹ Taberi, *Tarih(Ebü’l-Fazl)*, C.IX, s.192-193.

bulunması şartıyla şehri ona teslim etmişlerdir.⁸⁰ Bu şekilde 1122 senesine kadar kısmen de olsa Carefoğulları Emirliği sürmüştür. Ancak Gürcü baskısının iyice artmasıyla şehir halkı bulundukları vaziyetten kurtulmak maksadıyla Irak Selçuklu sultanı Tuğrul b.Muhammed'e haber gönderip yardım istemişlerdir. Bunun üzerine sultan da tam teşkilatlı bir şahne göndermiş yine de bir süre sonra yapılanlar bir fayda göstermeyip Gürcüler şehri tamamen tehdit etmeye başlamışlardır. Daha fazla dayanamayan şehir halkı Necmeddin İlgazi'ye başvurmuşlardır.⁸¹ Netice itibariyle Sultan Tuğrul başta olmak üzere, İlgazi ve Erzen hakimi Şemseddin Doğan Aslan'ın da katılımıyla büyük bir ordu Tiflis üzerine sefere çıkmıştır. Sefer sırasında Gürcülerin Kıpçaklardan aldığı büyük destek Türk ordusunu büyük bir kayba uğratmıştır. Ayrıca Türk beyleri arasında olan haberleşme eksikliği Türklerin yenilgisine yol açmıştır. Sefer neticesinde İlgazi ve beraberindekiler büyük bir yenilgiye uğramışlar Gürcüler ise Tiflis'i ele geçirerek Caferoğulları Emirliği'ne son vermişlerdir. Bu Emirliği'e ait daha sonraki süreçte herhangi bir bilgi kaydına rastlanmamaktadır. Kanaatimizce zaten sayıca az bir nüfusa sahip olan Emirlik büyük olasılıkla asimile edilmiş ya da bulundukları bölgeden ayrılmışlardır.

Transit ticareti meşgale edininip bu yönde geçim sağlayan bu beylik gümüş para kestirmekle de ünlenmiş, Selçuklu akınları esnasındaki son emirleri de 'Ebu'l-Heyca' ünvanlı II. Mansur (1046–1068) olup daha sonrasında tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁸²

⁸⁰ Mustafa Aydın, 'Tiflis', *DİA*, C.41, 2012, s.150-151; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s.277- 279.

⁸¹ İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin*, s.34-35; İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, s.450; Anonim Gürcü Kaynağı, s.322-323; V.Minorsky, "Caucasia in The History of Mayyafariqin", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Univesity of London, Vol. 13, No.1, 1949, s.32.

⁸² V. Minorsky, 'Tiflis', *İ.A.*, C.IX, s. 794; M.Halil Yınaç, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Devri I*, İstanbul, 1944, s. 45.

5.Selçuklu Akınları öncesinde Gürcülerin Durumu

Selçukluların akınları öncesinde hem Ermeni hem de Gürcülerin yaşadığı bölgelerde rekabet halinde olan hanedanlar arasındaki sürtüşmeler her surette geçici bir uzlaşma ile neticelenmiş ancak kesin bir nihayete erişilememiştir. Bu sebeple Selçuklular, feodal bir hiyerarşi düzeninin tüm topluma hakim olduğu bir devletler daha doğru bir ifade ile devletçikler silsilesi ile karşılaşmıştır. Ancak bu aileler kendilerini kendilerini meşru kılmak adına oldukça mübalâğlı bir tarih, soy dizimi çıkarmaktan da geri kalmamışlardır. Vaspurakan arazisine olan Ardżruniler kendilerini Asur Kırallağından gelmekte olduklarını iddia ederken bütün Ermeni-Gürcü bölgesini içine alan Bagrat ailesi de Uria'nın karısı ve Kırıl David'in soyundan geldiklerini ifade etmekteydiler.⁸³

Genel bir ifade ile her ne kadar karışık bir seyir içinde olsalar da bütün bu aileler doğuda Bizans Devleti için gelebilecek tehditlere karşı ideal bir tampon bölge olma özelliğine sahipti. Bugünkü konumuyla Gürcistan Suram(Lik) dağlarının doğusunda Güney Kafkasya'nın orta bölgesinde, Kür ırmağı havzasında, batıda – Kolehida (Eger), kuzeyde Kafkasya sıra dağlarının orta kısmı, güneyde Ermenistan ve doğuda Albanya(bugünkü kuzey Azerbaycan) ile hudutlanmış bir ülkedir. Arap fetihleri ile birlikte 643- 645 yılları sırasında Arap hakimiyeti başlamış olsa da ele geçirilen bölgeye muhtelif gruplardan külliyetli miktarda Türk unsuru gelip yaylak ve kışlağa uygun yerlere yerleşmesiyle Türkler bölgeye dair ilk aşinalıklarını edinmişlerdir. Araplar bölgeyi muhtelif vilayetlere ayırmak suretiyle merkezi Tiflis yaparak idareyi buradan tayin ediyorlardı. X. Asrın sonlarına doğru Arap

⁸³ Gürcülerin tarihi için bk. Anonim Gürcü Kaynağı,s.189;Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı*, syf.165-166;Mirza Bala, "Gürcistan", *İA*, İstanbul,1993, IV, 837- 845.

hakimiyetinin bölgeden çekilmesiyle sıhriyet vasıtasıyla siyasi hakimiyet Ermeni Bagrat ailesine geçtikten sonra Gürcistan veya İberya Devleti ismini almak yerine Abhazistan Devleti olarak devamlılık arz etmiş bu suretle başa geçen Bagrat ailesi de Abhaz Kralı unvanını taşımıştır. Nitekim İberya ve Abhazya devletleri arasındaki sürekli dahili mücadeleler bölgedeki istikrarı olumsuz yönde etkilerken Bizans imparatoru I. Romanos 923 yılında bir fırsatını bularak bir garnizon yerleştirme imkanına erişmiş ancak kısa süre sonra bu garnizonu geri çekmek mecburiyetinde kalmıştır.⁸⁴ II. Basileios döneminde ise Bizans tek elden yönetimi benimsediğinden doğu sahasına gerçekleştirilen seferlerde politika sürekli askeri çözüm ve ilhak üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı Ermeni aileleri bir bir Bizans yönetimi altına geçirilirken Gürcü sahası da bu durumdan nasibini almıştır. 1008 senesinde bütün Gürcü devletleri olan Batum ve Acara'nın kuzeyindeki Abhazya Kırallıkları ve güney kısımdaki Taik ve merkez Kartlılar olarak adlandırılan bölge ile İberya Devleti Bagrati ailesinden III. Bagrat'ın istikrarlı adımlarıyla onun hakimiyeti altında birleştirilmiştir. Bu durumda Bizans'a sadece Taik'in güney yarısı kalmış oluyordu. Bundan ziyade Bagrat'ın ölümüyle yerine geçen halefi I.Giorgi Güney Ermeniyе'nin kralı Ardžruni ailesinden Simbat ile anlaşma yapma peşine düşerek Güney Ermeniyе'yi de topraklarına katma çabasına girmiştir.⁸⁵ Bu sahadaki güçlü bir unsurun Bizans'ın doğu üzerinde takip ettiği tahkim politikalarına oldukça ters düştüğünden II.Basileios Gürcüleri önlemek maksadıyla doğuya sefer düzenlemek mecburiyetinde kalmıştır.⁸⁶ Bu cümleye kadar belirtilen vaziyetlerden de anlaşılacağı üzere vasal statülerine rağmen Ermeni ve Gürcüler Bizans ile ciddi bir anlaşmazlık

⁸⁴ G.Ostrogorsky,a.g.e.258.

⁸⁵ Anonim Gürcü Kaynağı,s.267-272.

⁸⁶ Anonim Gürcü Kaynağı,s.267- 270; G.Ostrogorsky,a.g.e.,s.286, 291-292.

içinde bulunmaktaydılar. Bu sebeple Selçuklu akınlarını en fazla kolaylaştıran unsur bölgede istikrarlı bir siyasi gücün yoksun oluşudur.

4.Anadolu Üzerine Yapılan İlk Selçuklu Akınları

1.Çağrı Bey'in Anadolu üzerine Akınları

İslam dünyasının Doğu Anadolu üzerinde etkili olduğu süreç içerisinde birçok Türk boylarının bu saha üzerinde göreve dâhil edildiği bilhassa enerjilerinin bu yönde kullanıldığı kaynaklar tarafından bilinmektedir. Nitekim bu Türk unsurlarının ileriki dönemlerde Selçuklulara bağlı Türkmenler ile birlikte hareket edeceği ve bölgenin Selçuklular tarafından yapılacak olan akınlara istinaden açık bir pozisyon elde etmesinde mühim bir rol oynayacaklardır. Bölge adına daha önce verilen bilgilerde olduğu gibi Selçuklu ilerleyişini hızlandıran ve kolaylaştıran birçok politik, ekonomik ve sosyal etmen bulunmaktadır. Bunlardan en mühimi muhtemelen Bizans yönetimi altında bulunan halkların sosyal, ekonomik, dini ve hakimiyet anlayışı bakımından kötü şartlarda bulunmalarıydı. Bizans'ın ilhak ve aynı mezhebi yayma konusunda baskıcı politikası buralarda yaşanan halklar için kolayca kabul edilebilecek bir vaziyet değildi. Bu sebeple ilk İslam fetihlerinde olduğu gibi Selçuki akınları esnasında da yerel halkın Bizans savunmasında samimi bir yardım göstermedikleri bir gerçektir. Bölgedeki yerel feodal krallıklarının kendi aralarındaki mücadeleleri de huzursuzluk ve anarşi ortamına katkıda bulunmakla birlikte İslami yönetimin Şii Büveyhi baskısı altına girmesi bölgede önemli bir hakimiyet boşluğunun oluşmasına sebebiyet vermiştir. İlerleyen dönemlerde Selçukluların sahaya inmesi ve oluşturulan devlet politikası uyarınca kuzeyden sürekli olarak İslam

dünyası içine dalarak asayiş ve güven ortamını bozan kuzeyli kavimlere karşı da Kafkaslarda İslam dünyasının bıraktığı bu boşluk doldurulacaktır.⁸⁷

Selçuklular için akınları mecburi kılan en mühim unsur ise, X. Yy. sonunda Samani Devleti'nin himaye ve hizmetinde, Karahanlı Devleti'ne karşı savaşılarak netice itibariyle Buhara ve civarında kendilerine yurt edinen Selçukoğullarına bağlı Oğuzların ortaya çıkmasıyla, yeni beliren bu siyasi güç karşısında Karahanlı ve Gazneli Devletleri, bu yönde tedbir almaya başlamışlardır. Nitekim Gazneli'lerden alınan İslam topraklarında, Selçukular'a tabi Türkmen/ Oğuz oymakları yerli halka sıkıntılar yol açmakla birlikte onlarla sürtüşmeler yaşamaktaydılar.⁸⁸ Bu mahiyette bu toplulukların Azerbaycan, Arran'ın batısındaki Hıristiyan Rum ve ona tabii vaziyette bulunan Ermeni- Gürcü topraklarına yönlendirilmesi hem onların bu yolda enerjilerinin sarf edilmelerine hem de genişleme siyaseti uyarınca toprak edinimi ve gaza anlayışının uygulanmasıyla iç politik denge sağlanmış olacaktı. Oğuzların hareketi temelde iktisadi sebeplerle doğrudan ilintilidir. Hayati yaşayışlarına yön veren hayvancılık ve buna bağlı olarak otlak bulma mecburiyeti yeni yerler aramayı gerekli kılıyordu. Oğuzların bu durumuna ilişkin keyfiyeti dile getiren İsfahanî şu bilgileri bize nakletmektedir; *“Selçuklular esbab ve edvatları mükemmel, kuvvet ve servetleri yerinde olup kalabalıktırlar. Selçukluoğlu Mikail bunların tebcil edilen başbuğları ve herkesten üstün tutulan büyükleri idi. Bunlar Buhara mülhakatından ‘Nur-Buhara’ denilen yerde ikamet ediyorlardı. Yekdiğerine herkesten ziyade yardım edici, arkadaşları içinde revnaklı ve taze bir hayat yaşıyorlardı. Bunlar, hayvanlarını otlatmak için çayırıları takip ediyorlar ve bolluk zamanlarında ortalığı*

⁸⁷ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.112- 114; Konuralp Ercilasun, “Selçukluların Kafkasya Politikası”, *Türk Kültürü*, XIII/387, s.430.

⁸⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.113- 116.

dolduruyorlardı.”⁸⁹ Kâfi derecede nüfusa sahip olan bu kitleleri barındırmağa muktedir olmayan Selçuklu sultanı Selçuklu hanedanına mensup liderlerin eşliğinde batı sahasına göndererek daha sonraki akınlar ve bilhassa Anadolu’nun Türk zeminine sahip olması adına mühim temeller atmıştır.

Anadolu üzerine gerçekleştirilecek olan akınların bir diğer tetikleyici unsuru da X. Yy ortalarında İslamiyet’in kabulü ile ortaya çıkan gaza ruhu ve Türklerde hep var olan Cihan mefkûresidir.⁹⁰ Henüz kati surette İslami değerler yerleşmemiş olsa bile Tuğrul Bey bu siyaseti yerinde takip ederek Anadolu ve Kafkaslar’ın bu rotada bulunması mahiyetiyle bunu Türk ilerleyişinin bir vesilesi olarak kullanması sistemin yerleştiğinin göstergesidir.⁹¹

Selçuklu ailesinin başında bulunan Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beyler arasında gözle görülür bir gerginlik mevcut idi. Ayrıca Karahanlılar’dan Ali Tegin’in hücumları karşısında çok müşkül bir durumda kalmışlardı. Durumun kendileri adına tehlikeli bir boyuta ulaştığını düşünen Çağrı ve Tuğrul Beyler daha güvenli bir saha arayışına geçmişler bu sebeple Tuğrul Bey ve mahiyetindeki Türkmenler çöllere çekilerken Çağrı Bey ise Abbasiler zamanında Bizans hâkimiyetindeki Doğu Anadolu sahasında çeşitli yerlerde hizmette bulunan Türkmen soydaşlarının mevcut olduğu topraklara yaklaşık 3000 kişilik bir kuvvetle keşif seferine çıkmıştır.⁹²

Çağrı Bey’in bu keşif seferi adına çeşitli tarihler mevcuttur. Cl. Cahen Urfalı Mateos’un 1018 olarak verdiği tarihe imkansız gözüyle bakarak Vaspuragan’a kadar yapılan bu akınların 1029 senesine kadar çıkarılmasının mümkün olacağını iddia

⁸⁹ El-İsfahanî, İmadûd-Din el-Katip, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Zübdetü’n-Nusra fi Nuhfeti’l-Usra) Çvr., K. Burslan, s.2.

⁹⁰ Osman Turan, a.g.e., s.116

⁹¹ R.A.Hüseyinof, “Malazgirt ve Kafkaslar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s.64- 65.

⁹² M.H. Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s.35- 36; Urfalı Mateos, a.g.e., syf. 41; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve...*, s. 90- 91.

etmektedir.⁹³ Bir diğer tarih ise Honnigman tarafından 1016 senesi olarak gösterilmektedir.⁹⁴ Çağrı Bey'in düzenlemiş olduğu bu seferde maiyetine 3000 kadar kuvvet aldığı kaynaklar tarafından doğrulanırken ayrıca dönemsel Türkmen nüfusu göz önüne alınırsa buna bir kısım Horasan'dan Türkmenlerin katıldığı hatta Şeddadoğullarından'da bir miktar yardım temin ettiği düşünülebilir.⁹⁵ Muhtemelen 6-7 bin kişilik bir kuvvetle Vaspuragan arazisine giren Çağrı Bey, bölgenin bu tür akınlara ve değişik giyim tarzı ile dış görünüşlerinden dolayı hiç alışık olmadığı bir vaziyet sergilemesinden dolayı bölge halkını oldukça korkutmuştur.⁹⁶ Selçukluların hızlı bir şekilde hareket etmeleri ve bölgedeki yağma faaliyetleriyle birlikte Reştunik bölgesine kadar ilerledikleri bilinmektedir. Reştunik bölgesinde⁹⁷ Ermeni Kralı Senekerim meskûn idi ve Selçuklular'ın ilerlemesi üzerine oğlu David kumandasında bir kuvveti Türklerin üzerine göndermiştir. Ancak süratli bir şekilde hareket eden ve çok iyi şekilde ok kullanmasını bilen bu kavim üzerinde Ermeniler müthiş bir bozguna uğrayarak şaşkına dönmüşlerdir.⁹⁸ İlk mücadeleden oldukça başarılı bir şekilde ayrılan Çağrı Bey buradan istikametle Van Kalesi gibi yerleri yağma ile birçok ganimet toplayarak geçici surette Vaspuragan Krallığı'nın batı parçasına hakim olmuştur.⁹⁹ Çağrı Bey'den ayrılan bir grup Türkmen ise kuzey sahsına doğru ilerleyerek Nahcıvan arazisine girmiş ve bu suretle Gürcü memleketlerine akınlara

⁹³ Claude Cahen, 'Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi', Çvr. Yaşar Yücel- Bahaeddin Yediyıldız, Belleten,s. 201(Ank. 1988)s.1378.

⁹⁴ Honigmann ,Doğu Sınırı,s. 175; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Akınları*, s.137; Osman Turan,a.g.e.,s.119.

⁹⁵ M.H. Yinanç, 'Çağrı Bey' Madd..*İ.A.C.III*,s. 324- 328; İ.Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015- 1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*, s.263.

⁹⁶ Urfalı Mateos, Vekayiname,s.48.

⁹⁷ Ermeni Ardzuruni ailesinin hâkimiyetinde olan Van Gölü'nün güney toprakları Reştunik bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Bk. Osman Gürbüz, "Boğa El-Kebir'in Ermeniyye Seferi" A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S.22,Erzurum,2003,s.242.

⁹⁸ Urfalı Mateos,a.g.e., s.49.

⁹⁹ M.H.Yinanç,a.g.e., s.269; Urfalı Mateos,a.g.e., s.50; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.40; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve...*,s.90; *Selçuklular Zamanında Türkiye*,s.14-15; İ.Kafesoğlu, *Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını(1015- 1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*, s.269.

başlamışlardır. Meşhur Gürcü komutanı Liparit yaklaşık 5000 kişilik bir kuvvetle Selçukluların karşına çıkmış ancak baş edemeyeceğini anlayınca bulunduğu yeri terk etmek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁰⁰ Buradan da yüklü miktarda ganimet elde eden Türkmenler yönlerini Duvin üzerine çevirerek oraya akın etmişlerdir. Benci müstahkem kalesinin kumandanı olan Ermeni Generali Vasak Pahlavuni'yi de şiddetli bir bozgunla alt eden Çağrı Bey ve kuvvetleri General Vasak'ı da öldürmüşlerdir.¹⁰¹ Müverrih Vardan'a göre ise Vasak'ın ölümü şu suretle olmuştur:

*“ Türkler Duvin'e akın ettikleri vakit kahraman Vasak onlara karşı geldi ve büyük kahramanlıklar gösterdikten sonra Sergevil'e döndü. Vasak'ın orada istirahat maksadıyla biraz uyurken meçhul bir şahıs tarafından başına taş vurularak öldürüldü.”*¹⁰²

Selçuklu Türklerinin batı eksenli bu akınlarda gözle görülür başarılar elde etmesi Bizans Devleti'nin doğu yönlü siyasetinde bilhassa Kafkasya üzerindeki siyasetinde mühim değişikliklere sebep olmuştur. Bizans ve Ermeniler arasında süre gelen mezhep düşmanlığı, her iki tarafın da birbirine olan güvensizliğini ortaya koymakta idi. Bilhassa bölgeye yapılan bu Türk akınlarını Ermeni halk biraz da memnuniyetle karşılamış hatta bazı kaynaklara göre Türklere yerel halk tarafından yardım bile edilmişti.¹⁰³ Bizans İmparatorlarının Kafkas sahasındaki hak iddialarından dolayı her fırsatta bölgenin ilhakı için gayret göstermeleri Gürcü siyasi teşekküllerini de sürekli rahatsız etmekte ve bu tutum sebebiyle teyakkuz halinde oldukları bilinmektedir.

¹⁰⁰ Müverrih Vardan,a.g.m., syf. 172. Ancak Vardan, bu olayı anlatırken bilgi yanlışlığına düşerek bu seferi Tuğrul Bey'e atfetmiştir. Ayrıca; M.H.Yinanç,a.g.e., s.36;Osman Turan,a.g.e.,s.120-121.

¹⁰¹ Brosset,a.g.e., s. 350; İbrahim Kafesoğlu, s. 270; Müverrih Vardan,a.g.m.,s.14.

¹⁰² Müverrih Vardan,a.g.m.,s.172-173.

¹⁰³ F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*,s.300; Yaşar Bedirhan,,a.g.m.,s.48.

Çağrı Bey, emrindeki kuvvetlerle bir müddet daha etrafta keşif ile ganimet elde ettikten sonra kardeşi Tuğrul Bey'in yanına doğru yol almıştır. Bu seferde birkaç önemli nokta göze çarpmaktadır. Buna göre; Çağrı ve Tuğrul Beylerin gayretiyle daha önce bölgeye dağınık bir halde gelmiş bulunan Kafkasya ve Horasan Türkmenlerinden önemli miktarda güç elde edileceği anlaşılmış olup gaza ve cihat maksadıyla her türlü akının yapılabileceği görülmüştür. Akınlar neticesinde zaten siyasi birlik olmayan Doğu Anadolu'da Türkmenler için elverişli bir yapının olduğu hakkında kifayetli bilgi edinilmişti. Bu cümleden hareketle ileriki yıllarda yapılacak olan faaliyetlerin zemini hazırlanarak bu yönde politikalar şekillendirilmeye başlanmıştır. ¹⁰⁴Nitekim Ebu'l-Farac; *"Selçukluların her başı sıkıştığında Batı'ya göç etmeyi düşünmelerinin sebebini, kuşkusuz burada aramak lazımdır."* diyerek sahanın Selçuklular adına ne derece önem arz ettiğini net bir ifade ile belirtmiştir. ¹⁰⁵

2.Tuğrul Bey Dönemi Selçuklu Akınları 1041- 1048 Yılları Oğuz Akınları ve Pasinler Savaşı

Çağrı Bey'in tedbirli ve gayet kifayetli izahat elde ettiği Doğu Anadolu Seferinden sonra Selçuklular siyasal alanda belli bir mevkiye sahip olarak Dandanakan Savaşı'nın (1040) kazanılmasının ardından tarih sahnesinde yerlerini almaya başlamışlar; devletlerini kurmuşlardır. Anadolu'nun fethi adına şuurlu ve karalı bir siyaset takip etmenin gerektiğini bilen Tuğrul Bey, yapılacak akınların bir düzen içerisinde olmasına gayret etmiştir. Oğuz kitlelerinin güneye inip Araplar üzerine zararlı faaliyetlerde bulunmaları Abbasi halifesinin Tuğrul Bey'e şikâyetiyle

¹⁰⁴ M.A.Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*,syf.32-33; ayrıca Çağrı Bey'in bu seferi için bk.;İ.Kafesoğlu, 'Doğu Anadolu'ya Yapılan İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti',Köprülü Armağanı,İstanbul,1953, s.267- 271.

¹⁰⁵ Ebu'l-Farac, C.I.,s.293;Osman Turan,a.g.e.,s.121.

neticelenmiş bunun üzerine Tuğrul Bey, bu kitleleri Anadolu sahsına yönlendirmek suretiyle Diyarbakır, Silvan, Erzen civarlarına kardeşi İbrahim Yınal eşliğinde göndermiştir.(1041)¹⁰⁶ Tuğrul Bey'in buyruğuyla gerçekleşen bu geçişlerle Musul-Diyarbakır arasında bulunan Türkmenlerin İslam memleketlerine yapacakları yağmalamaların önüne geçilmiş oldu. Oğuzoğlu Mansur, Göktaş, Boğa ve Anasıoğlu gibi Türkmen emirleri Azerbaycan taraflarına yönlendirildiler ve önlerine çıkan Bizans yerleşim yerlerini yağmalamak suretiyle Erciş'e kadar ulaştılar.¹⁰⁷

Tuğrul Bey tarafından Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirilen Kutalmış ise Aras'ı geçerek Arran ve Gürcü memleketlerine doğru ilerlerken diğer yandan Selçuklu kuvvetleri Hasan ve Yakuti Emirlerin liderliğinde Güney Azerbaycan'a akınlar yapmak suretiyle Urmiye Gölü'ne kadar ilerleme göstermişlerdir.¹⁰⁸ 1043 senesinde Tuğrul Bey Selçuklu başkentini Rey'e taşıırken sistemli fetihlerin de yapılması yönünde kesin ilerlemeler kat edilmiştir. Birkaç yıl içinde Hamedan ve İsfahan yörelerini ele geçiren İbrahim Yınal, Dicle ırmağı boyunca akınlarını sürdürmüş, Gürcü sahasında ilerleyen Kutalmış da Gence önlerinde komutan Liparit önderliğindeki Bizans kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştır.(1046)¹⁰⁹ Bu esnada ilerlemeye devam eden Hasan Bey ise Pasinler ve Erzurum yörelerini ele geçirmişti. Ancak Vaspuragan valisi Araon, İberya valisi Katakalon'dan yardım istemesiyle Aras nehri kenarında Selçuklu kuvvetlerinin karşısına çıkmışlardır. Bizans ordusunun da yardımıyla Türkler pusuya düşürülmüş bu sebeple birçok asker kayıp verilirken Hasan Bey de şehit edilmiştir.¹¹⁰(1047) Bu hadiseler neticesinde Tuğrul

¹⁰⁶ Ravendi, *Rahat'üs-Sudur ve Ayetüs Sürûr*, Çvr. Ahmet Ateş, I/103;M.H.Yinanç,a.g.e., s.44.

¹⁰⁷ OsmanTuran,a.g.e.,s.120

¹⁰⁸ Abdulhaluk Çay, 'Anadolu'nun Türkleşmesi II,' T.K.Mayıs,1983, S.240, s. 271.

¹⁰⁹ El-Hüseyni,*Ahbar-üd Devlet-is Selçukiye*,Çvr. Necati Lügäl,syf.12; Müverrih Vardan, a.g.m., s.175; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 80.

¹¹⁰ Azimi, *Azimi Tarihi*, s.9,dipnot.47; F.Kırzioğlu *Anı Tarihi*,syf.18; M.H.Yinanç, a.g.e., s. 45- 46.

Bey ivedi surette İbrahim Yınal'ı bölgeye sevk etmiş Selçuklu kuvvetleri Erzurum Ovasına kadar ileleyip Erzen'i de ele geçirmişlerdir.¹¹¹

Aristakes ise bu Selçuklu ilerleyişi için şunları kaydetmiştir: *“Ermeni takvimine göre 497(1048) yılında tutsaklığımızın birinci yılı idi. Bir kez daha İran’dan dev gibi dalgalar halinde insanlar akmaya başladı. Karin’e ve geniş Basen ovasına doldular. On dört gün geçtikten sonra ülkenin tamamını ele geçirdiler.”*

Bizans'ın emriyle Liparit komutasındaki Gürcü ve Ermeni müttefik kuvvetleri de Selçuklular üzerine harekete geçmiş her iki kuvvet Hasankale(Kapetru) mevkiinde karşılaşp şiddetli bir mücadele yaşanmıştır. Savaş Selçukluların zaferiyle neticelenip Bizans'a karşı ilk düzenli suretle bir ordu ile ciddi bir savaş zemininde karşılaşma yaşanmış bu sayede Selçuklular Bizans nazarında siyasi boyutta bir tehlike olarak görülmesi gereken bir unsur olduğu anlaşılmıştır.(18 Eylül 1048) Malazgirt Savaşı öncesi ilk büyük deneme olması bakımından bu savaşın Türk tarihi açısından mühim bir öneme sahiptir.¹¹² Karşı kuvvetlerin yenilgisi için müttefikler birbirlerini suçlamışlardır. Ancak durumdan net bir şekilde anlaşıldığı üzere Bizans ordusu içinde yaşanan uyumsuzluk, müttefiklerin birbirlerine olan güvensizliği ve yetersiz strateji yenilgiyi hızlandırmıştır. Nitekim Grousset'in izahına göre Aristakes, vali Aoron'u, Urfalı Mateos da Bizanslıları suçlamaktadırlar.¹¹³ Gürcü Vekayinamesi bu hadiseyi şu şekilde anlatmaktadır: *“Sultan Bahram-Lam'ın(İbrahim Yınal) Türkleri Pasin memleketinde görüldüklerinden, imparatorluk ordusu harekete geçti. Liparit de çağrılmış olup imparatorun yardımına gelmek üzere Yukarı-Kartli'nin*

¹¹¹ Aristakes Lastivertc'i's History,s.7.

¹¹² M.H.Yinanç,Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,I. Anadolu'nun Fethi,İstanbul,1944,s.47;Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,C.II,Ankara,1992,s.23;Erdoğan Merçil-Ali Sevim,Selçuklu Devletleri Tarihi,s.34;Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma ve Geliştirme Vakfı yayınları, s.11.

¹¹³ Grousset,a.g.e., s. 590.

bütün askerleriyle birlikte beraber hareket etti. Ordros ve Ukum'un eteklerinde çarpışma vuku buldu; Bizans ordusu ve Liparit, Türkler tarafından kaçmağa mecbur edildiler ve büyük bir katliam oldu. Liparit yakalanarak Horasan'a sultanın yanına götürüldü."¹¹⁴

Anadolu içlerine İbrahim Yınal'dan sonra Tuğrul Bey'in 1054 senesinde ayak bastığı görülmektedir. Vaspurakan yolu üzerindeki Muradiye, Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş ve Malazgirt'i içine alan seferi sırasında duraksamadan başarılar elde etmiştir. Bundan sonra Aras ve Fırat'ın yukarı havzasına doğru ilerlemek suretiyle Theodosiopolis(Erzurum) ile Bizans için mühim bir konumda olan Trabzon'a kadar civarın çizgisini belirleyen Barkhar/ Parhar Dağı'na kadar da kuvvet sevk ettiren Tuğrul Bey de Malazgirt'i kuşatmıştır.¹¹⁵ Sevk edilen kuvvetler Tercan, Erzincan, Taik, Khaldiz, yörelerinde kuvvetli bir etki bırakarak bu yörelerde korkulu anlar yaşatmışlardır.¹¹⁶ Bizans kuvvetleri Tuğrul Beyi durdurmak üzere Malazgirt üzerine harekete geçmişler yapılan mücadele neticesinde Tuğrul Bey geri çekilmek mecburiyetinde kalarak kale ve şehrin uzun zaman gerektireceği düşüncesiyle bu fethi erteleme kararı almıştır.¹¹⁷ 1057 senesinde de bir kısım Türkmen kuvvetinin Karin'i geçip, Pulur yerleşim yerine ani bir saldırı düzenleyip büyük bir baskınla birlikte mühim bir ganimet elde ettikleri kaynaklar tarafından belirtilmektedir.¹¹⁸

¹¹⁴ Anonim Gürcü Kaynağı,a.g.e.,s.283;Azimi,a.g.e.,s.9,dipnot.,51; Liparit'in esir edilmesi hadisesini Urfalı Mateos da ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Bk.Urfalı Mateos,a.g.e.,s.89-90.

Müverrih Vardan ise İbrahim Yınal'ı 'Brehim' olarak belirtir.Bk.Müverrih Vardan,a.g.m.,s.175.

'O, değersiz Bizans generalleri içinde gerçek bir askerdı.'Bk. Grousset.a.g.e.,s. 588; N.N.Şengelya, 'XI.-XII.yy Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular',Tarih İncelemeleri Dergisi, C.XXII, İzmir, 2007, s.229.

¹¹⁵ R.A.Hüseyinof, 'Malazgirt ve Kafkaslar', Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.64- 65; Grousset,a.g.e., s.582

¹¹⁶ Claude Cahen,a.g.m.,s.1385.

¹¹⁷ O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*,s. 39.

¹¹⁸ Grousset,a.g.e., s.590.

İbnü'l-Esir, Tuğrul Bey'in Anadolu üzerine yaptığı fetihler hakkında şunları kaydetmiştir; *“Sultan Tuğrul Bey, Anadolu gazasında büyük işler başardı. Rumların mallarını yağmalamak adamları öldürmek ve esir almak suretiyle onlardan pek çok şey elde etti ve maksadına nail oldu.”*¹¹⁹

*Tuğrul Bey bu gazası esnasında Erzenü'r-Rûm'a kadar geldi ve daha sonra kış bastırınca Malazgirt'i zapt edemedi Azerbaycan'a döndü. Kış geçinceye kadar Azerbaycan'da kalacağını ve gazalarını tamamlamak gayesiyle tekrar Anadolu'ya geleceğini ilan etti. Daha sonra Rey'e hareket etti ve 447(1055) senesine kadar orada kaldı.”*¹²⁰

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, *El Kamil, fi't-Tarih*, C.IX., 454- 455.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *El Kamil, fi't-Tarih*, C.IX., 454- 455. Ebu'l-Ferec de 'sonra Erzen er-Rum memleketini aldı. Burası bu ana kadar Romalıların elinde idi.' diyerek hadiseleri doğrulamaktadır.

3.Sultan Alp Arslan Dönemi Anadolu ve Kafkasya Seferleri

Büyük Selçuklu Devleti ‘nin batıya doğru yol alan genişleme politikasında hızlandırılan Türk akınlarıyla birlikte Kafkasya ve ardından Anadolu içlerine doğru sürdürülen yönelimler, sistemli bir politikayı gerektirmiştir. Tuğrul Bey zamanında Çağrı Bey önderliğinde sürdürülen yerleşim siyaseti gütmekten ziyade daha çok bölge tanıma, yani keşif maksadıyla yapılan bu seferler değişen yaşam şartları ve bazı siyasi, idari mecburiyetler sebebiyle sistemli hale dönüştürülmesi ve daha öncesinde vur kaç taktiği uygulayan küçük birlikler yerine daha büyük ordu ve düzenli birliklerle sefer yapılmasını mecburi kılmış bu uygulamalar ise devletin yönetim kademeleri açısından daha düzene girdiği Alp Arslan (1063- 1072) zamanında gerçekleşmiştir.¹²¹

Alp Arslan’ın uyguladığı başarılı fetih siyaseti öncelikle Anadolu üzerinde tasavvur edilen Türk akınlarını güvene alıp hinterland da herhangi bir kargaşaya sebebiyet vermemesi niyetiyle daha çok kuzey bölgelere yani Kafkasya sahasına olmuş bu sayede Doğu Anadolu üzerinden geçiş kolay bir şekilde sistemleştirilmiştir. Elbette ki Alparslan’ın bu sistemli bir şekilde ilerleyecek olan sefer düşüncesi, kendisinden önce bu saha da oldukça tecrübe sahibi olan babası Çağrı Bey ve değerli amcazadesi Tuğrul Bey’in sahip olduğu birikimler vasıtasıyla şekillenmiştir. Bu sebeple Alp Arslan’ın bu çizgi üzerinde yürümesi bizzat büyüklerinin ve Türk an’anelerinin ona kazandırdığı bilgi beceri, töre ve devlet saygısı çerçevesinde kendini göstererek yapacağı seferlerde diğer Türk beylerine örnek teşkil etmiştir. Sultan Alp Arslan aile üyeleri arasında bulunan diğer taht iddiacılarını bertaraf

¹²¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*,C.III, *Alp Arslan ve Zamanı*,Ankara,1992,s.7- 9.

ettikten sonra idari derecelerdeki gerekli düzenlemeleri yapıp ordusu ile Bizans hudutlarına doğru harekete geçmiştir. “ 22 Şubat 1064 tarihinde mahiyeti ile birlikte Rey şehrinden ayrılarak Azerbaycan’a girmiş, Merend şehrine ulaştığı vakitte ise o sıralarda Anadolu’da sürekli akınlar yapmakta olan ve emrinde sayıca çok kuvveti bulunan Emir Tuğtegin Alp Arslan’ın ordusuna iltihak ederek gerçekleştirilecek seferin güzergâhları hakkında gereken bilgileri sultana sunarak sefer hızlandırılmıştır.¹²² Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos Alp Arslan’ın Kafkasya Seferi için şunları nakletmektedir: “5 Mart 1064 tarihinde Sultan Tuğrul’un kardeşi ve halefi olan Alp Arslan, Farslardan Türklerden ve Huzistan ve Seçistan’a kadar olan yerlerden asker toplayıp şiddetle harekete geçti. Korkunç dalgalarda çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran bu muazzam ordu, şiddetle yürüyerek Ermenistan’a geldi.”¹²³ Merend şehrinden hareketle Nahçıvan üzerine yürüyen Alp Arslan kaynakların belirttiğine göre Aras nehrine gemilerden kurulmuş olan bir köprü vasıtasıyla geçerek ordusunu ikiye ayırdıktan sonra bizzat kendisinin başında bulunduğu kuvvetler ile Erran’da ki Lori Ermeni sahasına girerek hâkimiyet altına almış bölgeyi Bizans adına yöneten Ermeni Giorg ile anlaşma yapıp itaat altına almıştır. Yapılan düzenlemelerin ardından yönünü Gürcistan üzerine çeviren Alp Arslan Tiflis ve Çoruh arasında bulunan Kangarni, Kartli, Cavaheh gibi bazı şehir ve kaleleri fethetti ancak Alp Arslan’ın bu Kafkas seferinde esas önemi teşkil eden nokta ikinci ordudaydı nitekim başında Alp Arslan’ın oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk’ün bulunduğu bu kabile Aras boyunca ilerleyerek bugünkü

¹²²İbnü’l-Esir,a.g.e.,c.X,s.59; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*,Hz.Erdoğan Merçil,İstanbul,1977, s.59; Hüseyinî,a.g.e.,s. 24;. Ayrıca Cahen, Sultan’ın bu seferini bu bölgelerdeki Türkmenler üzerindeki otoritesini arttırma maksatlı yapmış olduğunu belirtir. Bk; Claude Cohen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çevr., Erol Üyepazarı, İstanbul, 2000, s.3.

¹²³ Urfalı Mateos Vekâyi- nâmesi,s.118. Ancak burada müellif Sultan Alp Arslan’ı Sultan Tuğrul’un kardeşi olarak ifade etmekle yanlış bir bilgi nakletmiştir.

Türkiye sınırlar içinde bir seyir takip etmiş bu sayede yapılacak olan fetihler için zemin hazırlamakla birlikte Malazgirt Seferi için de önemli surette güç dengesi sağlamışlardır.¹²⁴

Gürcü vekayinamesinde ise Alp Arslan'ın seferi için şu sözlere yer verilmiştir: “ *Akınlarda daima yaptığı gibi ansızın gelerek Kangarni bölgesine ve Trialet'e girdi, tahrirbat yaptı ve atlıları bir gün içinde Kvelis- Kur'a kadar yayıldılar. Alp Arslan, Şavşet, Klatcet, ve Tao¹²⁵ içinden geçerek Paneskert'e(Malazgirt) kadar geldi, Aynı günde Tor ve Ghviv vadisine kadar gelerek Trialet'de üç gün kaldı.*”¹²⁶

Surmari yani Kars'ın güneydoğusu ile hızlanan süreç Kars-Ani bölgesine doğru ilerleyerek bu Ermeni başkenti üzerinde yoğunlaşmıştır. Oldukça güçlü surlara sahip olması nedeniyle büyük surette verilen çabalar neticesinde Ani 16 Ağustos1064 itibariyle Selçuklu hakimiyetine girmiştir.¹²⁷ Ardından şehri Bizans adına temsil eden Gürcü Bagrat ile Gregor teslim olmuşlar, vergi ödemek suretiyle bir süreliğine yerlerinde bırakılmışlardır. Şehirde bir emirin idaresinde kuvvetli bir garnizon bırakmak suretiyle Alp Arslan, kardeşinin Kavurd'un isyan hareketleri sebebiyle Rey'e dönmüştür. Ancak Ani şehrinin idaresi belli bir süre sonra Şeddadi hanedanından olan Emir Menuçehr b. Ebu'l- Esvar'a verilmiştir.¹²⁸ Etraf kaleler ve

¹²⁴ Sadreddin el- Hüseyini ve İbnü'l Esir, Melikşah'ın bu süre zarfında karargâhta bırakıldığını belirtmektedirler. Bk. Huseynî, *Ahbaru'd- Devleti's-Selçukiyye*, Trk. Trc. N. Lugal, Ankara, 1943,s.24; İbnü'l-Esir, a.g.e., c.X, s.50; E.Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*,s.154.

¹²⁵ Dönem itibariyle Klarcet, Artvin ve havalisine, Tao ise Oltu- Tortum civarlarına Gürcüler tarafından verilen isimlerdir. Bk. İbrahim Tellioğlu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon, 2004. s. 68.

¹²⁶ Anonim Gürcü Kaynağı, s.288. Alp Arslan'ın bu seferi hakkında ayrıca bk. Urfalı Mateos, a.g.e.s. 119.

¹²⁷ Ani'nin fethiyle beraber şehirdeki katedralin tepesindeki haç indirilerek Nahçıvan Camii'nin kapısının eşiğine konulduğu bundan ziyade katedralin Alp Arslan'ın buyruğuyla camiye çevrilip burada ilk Cuma namazı kıldığı da belirtilmiştir. Bk. Nebi Gümüş, “ Büyük Selçuklu- Gürcü İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.715.

şehirlerin de alınmasıyla güvenlik sağlanmış bu sayede Alp Arslan'ın Kafkasya üzerine olan ilk seferi başarıyla tamamlanmıştır. Seferin neticesine bakıldığında önem arz eden konu şudur ki Anadolu üzerine biraz daha yoğunlaşarak belli bir politikanın bir nevi haritası çizilmiş ayrıca Bizans'ın kendi içinde yaşadığı çalkantılar ve ekonomik zayıflığın verdiği etkiler dolayısıyla doğu kanadının savunması adeta kendi haline bırakılmış bu sayede Selçuklu akınları Bizans sahasının derinliklerine inerek daha önceki akınlardan daha etkili bir başarı elde edilmiştir. Diğer yandan Gürcistan sahasına bakıldığında ise yapılan bu sefer Bizans'ın konumundan daha ağır bir darbe almıştır. Nitekim Kafkasya Seferi İslam dünyasında büyük bir sevinçle karşılanırken Selçukluların bölgedeki hakimiyetleri ile beraber siyasi ve sosyal açıdan büyük değişimler yaşanmış sürekli akınlara açık olan bölgelerdeki halk yeni sosyal şartlarla tanışırken Selçuklu hakimiyetine girmek istemeyenler çareyi göç etmekte bulmuştur.¹²⁹

Gürcistan'ın fethinden sonra başkente giden Alp Arslan ardında Salar, Gümüş Tegin, Afşin, Ahmed Şah adlı emirleri bırakarak Anadolu üzerinde akınlara memur etmiştir. Bu komutanlara bağlı kuvvetler vasıtasıyla Urfa, Siverek, Gaziantep, Adıyaman, Halep, Malatya, Kayseri gibi şehir ve yörelerine akınlarda bulunulmuştur.(1065- 1068) Ancak bu süre zarfında istenmeyen anlaşmazlıklarda emirler arasında vuku bulmuştur. Buna göre ganimet ve hakimiyet paylaşımı sebebiyle çıkan hadiselerde Afşin Gümüştegin'i öldürmüş daha sonrasında sultan tarafından cezalandırılacağı endişesiyle Afşin daha da batıya yönelerek Amanos dağlarında yurt tutup geçici dahi olsa Kayseri'yi fethetmeyi başarmıştır. Emir Afşin

¹²⁸ Bu sayede Büyük Selçuklulara bağlı Ani- Şeddadileri kolu kurulmuş oldu. Bk. Anonim Gürcü Kaynağı, a.g.e.s. 328; Minorsky, Studies, s.80.

¹²⁹ Honigman, a.g.e., s. 182.

yaptığı başarılı akınlar dolayısıyla Sultan tarafından affedilmiştir diğer yandan Yakuti, Elbasan ve Samuk(Sanduk) gibi diğer emirler de sürekli akınlarına devam ederek Bizans'ın doğuda bulunan savunma noktaları ve stratejik bakımdan önemli şehirleri bu emirler tarafından ele geçirilmiştir.¹³⁰

1067 senesi itibariyle Kafkaslarda bazı kavimlerin hareketleri gözle görülür biçimde oluşmaya başlamıştır. Buna göre kuzeyden hareketle Alanlar (Osset) gibi bazı kavimler, Kafkasya sınırları içerisinde talan ve yağma gibi istila hareketlerine girişerek mevcut Selçuklu sahası içinde düzeni bozulmasına sebep olmuşlardır. Hatta Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın müttefiki olarak Alanlar, Selçuklu vassalı Şeddadiler üzerine saldırılarda bulunarak Alp Arslan'ın ikinci bir Kafkasya Seferi düzenlemesinde belirleyici bir rol oynamışlardır. Bu yaşanan hadiselerden kendi adına bir fayda çıkarmak isteyen Gürcü hakimi de Şirvanşahlar'a karşı harekete geçerek Şeki'yi istila ile yönetimini Kaheti Kralı Gagik'in oğlu Agsartan'a vermiş, ardından Berdea'yı da ele geçirmiştir. Hakimiyetin yeniden tesisi adına yola çıkan Alp Arslan Gürcü hakimi tarafında ele geçirilen Kaheti ve Kartli'yi tekrar Selçuklu tabiyetine almış, Gürcistan içlerine ilerleyerek o dönemde merkez olan Tiflis ve Rustav'ı ele geçirdikten sonra yönetimini de o dönemde Gence emiri olan Fadlun'a devretmiştir.¹³¹ (1067- 1088) Sefer ardından Gürcü Kralı sultana itaatini bildirmiş ve vergi vermeyi kabul etmiştir. Ancak Sultan'ın geri dönmesini fırsat bilen Kral Bagrat(1027- 1072) Emir Fadlun'un üzerine yürüyerek merkez olan Tiflis'i geri almış ve hakimiyetini yeniden tesis etmiştir.¹³²

¹³⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil,*Selçuklu Devletleri Tarihi*,s.50.

¹³¹ El-Hüseyni,*Ahbar üd-Devleti's-Selçukiye*,s.48; Ahmed b. Mahmud,*Selçukname*, s.78;V. Minorsky,*Studies in Caucasian History*, London,1953,s.65- 66.

¹³²İbnü'l-Esir,a.g.e.,C.X.,s.144; *Abul'l Farac Tarihi*,s.218;R.Hüseynof, “ Malazgirt ve Kafkaslar”, T.D.A.,1968,s.67.

Alp Arslan Kafkaslarda seferlerini sürdürdüğü sırada Anadolu yakasında önemli surette gelişmeler yaşanmakta idi. 1068 senesinde Bizans tahtında değişiklikler yaşanmış yeni imparator asker geleneğinden gelen Romanos Diogenes olmuştur. Ancak tahta çıktığı dönemde Bizans açısından hem siyasi hem de sosyal açıdan yaşanan hadiseler pek parlak değildi. En mühim arz eden konu ise Diogenes, doğu savunma hatlarının saf dışı bırakılması ile sürekli artış gösteren Türk akınları ve diğer Bizans bölgelerinde kazanılamayan seferler sebebiyle ganimet ve vergiden yoksun durumda kalan boş bir hazine ile karşı karşıya idi. Kötü gidişatın içinde zorlukla tahta geçmiş ancak imparatorluk içinde süre gelen taht iddiacılığı ile de mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı.¹³³ Hem imparatorluğun bu kötü vaziyetini bir nebze olsun hafifletmek hem de tahttaki konumunu sağlamlaştırma maksadıyla yaklaşan Türk akınları üzerine büyük bir sefer düzenleme kararını almıştır. İmparatorluğun çöken askeri sistemi karşısında Frank, İskandinav ve İtalya Normanları dışında oldukça güçlü ve sert nizamda bulunan Peçenek ve Uz Türklerinden vücuda getirilmiş askeri düzen ve birlik açısından tamamıyla yetersiz durumda olan bir ücretli ordu yığını ile sefere hazırlanmıştır.¹³⁴ Doğu üzerine harekete geçen Diogenes imparatorluğunun üçüncü ayında Kayseri-Sivas-Divriği-Maraş hattı üzerinde ilerleyerek bazı başarılar elde etmiş oradan da Kuzey Suriye'ye yönelerek Halep çevresinde yağmalamalar yaptırmıştır. Ancak o sırada Afşin ve Ahmedşah'a bağlı kuvvetler Orta Anadolu üzerindeki akınlarını hızlandırarak Sakarya Irmağı boyunca akınları genişletmişlerdir. İmparatorun zaman zaman Türk akınlarına karşı giriştiği bu önleme çabaları Türklerin bu sahadaki istikrarlı

¹³³ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1986,s.102.

¹³⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*,s.52.

direnişleri ve sürekli ilerlemeleri karşısında neticesiz kalıyordu. Bu sebeple imparator 1070 yılında komutanlarından Manuel Komnenos'u kendi yerine kuvvetli bir ordu ile beraber Anadolu içlerine göndermiştir. Bu sırada sultanın eniştesi olan Erbasgan, Alp Arslan'a karşı Kavurd'u desteklediği için arası açılmış bu sebeple herhangi bir ceza alacağı endişesiyle yanındaki çok sayıda Türkmen ile birlikte Anadolu içlerine girmiştir. Hemen ardından Alp Arslan da eniştesini yakalamak üzere emirlerinden Afşin'i onun üzerine göndermiş, ancak tesadüfen Erbasgan, Bizans komutanı Manuel ile Sivas taraflarında karşılaşmış gerçekleşen mücadele neticesinde Manuel yenilerek Erbasgan'a esir düşmüştür. Ancak Erbasgan Emir Afşin'in kendi üzerine doğru geldiğini bildiğinden Manuel ile bir anlaşma yoluna giderek birlikte İstanbul'a dönmüşlerdir. Bunun üzerine Afşin Denizli ve Afyon yöreleri dahil olmak üzere Bizans'a ait pek çok şehir ve kaleleri yağma ile akınlarını İstanbul boğazına kadar taşımış ve netice itibarıyla Erbasgan'ın sultanın emri ile kendisine teslim edilmesi istemiştir. Ancak teklifin reddedilmesi üzerine Afşin geri dönmek mecburiyetinde kalarak o sırada Mısır'da Selçuklu hakimiyetini kurmak amacıyla yola çıkan Alp Arslan'a Halep'te iken durum haber verilmiştir. Sultan Mısır için yola çıktığı vakitte Azerbaycan üzerinden hareketle Doğu Anadolu üzerinde bir çizgide ilerlemiştir. Buna göre Alp Arslan Van Gölü'nün kuzeyinden geçerek, amcazadesi Tuğrul Bey zamanında alınamamış olan Malazgirt kalesini süratle zapt ederken daha sonrasında Diyarbakır bölgesine doğru ilerleyerek Bizansın hakimiyetinde bulunan Tulhum ve Siverek kalelerini ele geçirmiş Bagrat Kırallı Alusian oğlu Vasil idaresindeki Urfa önüne gelerek kuşatma yapmıştır.¹³⁵(Mart 1071) Elli gün süren kuşatma neticesinde istenilen başarı sağlanamamış ve anlaşma

¹³⁵ İbnü'l-Esir,a.g.e.,X,s.21;el-Hüseyni,a.g.e.,s.30,32; M.Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*,s.14.

yapılmak istenmişse de bu gerçekleşememiş daha sonrasında Sultan bilinmeyen bir sebeple kuşatmayı kaldırarak daha fazla vakit kaybetmeyerek yönünü Haleb'e çevirmiştir. Bu sırada Alp Arslan'a bir Bizans elçisi ulaşmış imparatorun Malazgirt, Ahlat, Erciş şehirlerinin Bizans'a bırakılmasını istiyor, aksi surette Bizans İmparatoru'nun bu yerleri tekrar Bizans topraklarına katmak maksadıyla büyük bir ordu ile sefere hazırlanacağını bu tehditkar mektubunda belirtiyordu. Ret cevabı ile elçi kendi başkentine gönderilirken Alp Arslan da süratle ordusunu hazırlamış Erzen ve Bitlis yoluyla Ahlat'a ulaşmıştır.¹³⁶ Alp Arslan Emir Sanduk idaresinde bir öncü kuvveti ileri sevk ederken Bizans öncüleri de Ahlat yönünde ilerlemeye başlamış ancak yapılan karşılaşma neticesinde Bizans öncüleri Selçuklu akıncıları tarafından bozguna uğratılmıştır.¹³⁷ Yaşanan bu gelişmeler üzerine iki ordu Malazgirt'te karşılaşarak Anadolu adına büyük değişimlerin olacağı bir savaşı gerçekleştirmişlerdir. 26 Ağustos 1071 sabahı her iki ordunun da savaş nizamını almasıyla büyük mücadele başlamış Alp Arslan yanında bulunan Savtegin, Afşin, Gevher Ayin, Sanduk, Ahmed Şah gibi tecrübeli komutanlar vasıtasıyla savaşı başarılı bir şekilde neticelendirmiştir. Her iki ordudan da büyük sayılarda kayıplar verilmesine karşın Bizans imparatorunun esir edilmesi ile zaten düzen adına birçok noksanlığı bulunan Bizans ordusunu manen çökmüş ve savaş Selçukluların üstünlüğü ile neticelenmiştir. Bu meydan savaşı İslam dünyasında sevinç ile karşılanırken Bizans kanadında büyük üzüntülere gark etmiş, Anadolu ile birlikte Suriye ve Filistin'in de Türklerin hakimiyetine girmesi Hristiyan dünyasını telaşlandırmış, Haçlı Seferlerinin başlamasına sebebiyet vermiştir. Hem İslam dünyası hem de Türk dünyası için oldukça mühim neticesi olan bu savaşla birlikte önceden beri var olan

¹³⁶ E. Honigmann, a.g.e., s.187.

¹³⁷ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayınları s. 612.

Bizans korkusu ortadan kalmış bu suretle Anadolu üzerine yapılan akınlar sıklaşmıştır. Nitekim imparatorun esir edilmesi ile başlayan süreç karşında Bizans kendi içinde acil surette bir taht değişikliği gerçekleştirerek yeni imparator ilan edilen Mihail Dukas ile Diogenes'in yapmış olduğu anlaşma geçersiz kılınmıştır.. Sultanın yanında esirden ziyade adeta bir misafir olarak konuk edilen eski Bizans imparatoru, kendi ülkesine döndüğünde ise yakalanarak gözlerine mil çekilmiş bu suretle taht üzerinde bir hak iddia etmesi önlenmiş anlaşmanın da herhangi bir hükmü kalmadığı tebliğ edilmiştir.¹³⁸

Bu vaziyet karşısında Alp Arslan Bizans ordusunun savaş alanında büyük çoğunluğunun imha edilmesi hasebiyle Türk akınlarına karşı ciddi bir direniş olmayacağını bildiğinden, emrinde bulunan komutanlarına Anadolu içlerine süratle ilerlemelerini emretmiştir. Nitekim Urfalı Mateos, Alp Arslan'ın bu emrini doğrular nitelikte bazı sözler belirtmiştir: *“İranlılar ile Romalılar arasında akdedilen ittifak yemini bugün çözülmüştür... Bundan sonra Arslan yavruları gibi olunuz. Bütün memleketi kartal yavruları gibi süratle kat edin.”*¹³⁹ Türk akıncıları hakimiyetleri altına aldıkları şehir ve kasabalarda Anadolu'da yerleşim amacı gütmeye bu sayede yurt tutarak bugünkü Türkiye'nin temellerini atmış oldular. Bu sefer nihayetinde Türk milli bünyesinde büyük gelişmeler yaşanmış, Türk emirleri Türk töresindeki mevcut olan fethedilen yer fethedenindir anlayışından yola çıkmakla birlikte sultanın buyruğu altında ilk dönem Türk beyliklerinin oluşumunda en temel esası meydana getirmişlerdir.

Nitekim Alp Arslan'ın emrindeki komutanlara fethedilecek olan yerlerin kendilerine ve ailelerine ikta edilecektir sözüyle hareket eden Türk akıncılar ve

¹³⁸ Osman Turan, a.g.e., s.187-188; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.58.

¹³⁹ Urfalı Mateos, *Vekayiname*, s.144.

yanlarında bulunan birçok Türkmen Bizans'ın da içinde bulunduğu buhranlı vaziyetten faydalanarak süratli bir şekilde yerleşim göstermeye başlamıştır. Buna göre Reşidüddin Fazlullah Malazgirt seferine müteakiben Emir Saltuk'un Erzurum ve havalisinde, Artuk Beyin Mardin Amid(Diyarbakır), Malatya ve Harput'ta, Emir Danişmend'in Kayseri ve Sivas başta olmak üzere Karadeniz'e uzanan sahada, Mengücek Gazi'nin ise Erzincan, Kemah ve Şebinkarahisar bölgelerinde kendilerine yerleşim sahası açtıklarını belirtmektedir.¹⁴⁰ Netice itibariyle kurulan bu ilk Türk Beylikleriyle Anadolu'nun hem siyasal hem de sosyal olmak üzere birçok cephesinde mühim surette değişiklikler yaratmıştır. Öncelikle akınların gerçekleştiği ve yerleşimlerin başladığı sırada Anadolu'nu yerli halkı olan Rum, Ermeni, Süryani gibi gruplarla karşılaşmışlar bu suretle ve Türk töresi gereği onlarla anlaşma yolunda ılımlı bir politika göstererek halkın uzun zamandan beri yoksunluğunu çektiği siyasi ve ekonomik istikrarı onlara yaşatmaya çalışmışlardır. Bilhassa Sultan'a bağlı olmakla birlikte bölge hakimleri, her şeyden önce bölge halkının çıkarları ve emniyetleri konusunda oldukça hassas bir düzende yönetimlerini idame ettirmişlerdir.

¹⁴⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih*, neşr. Ahmet Ateş, Ankara, 1960,s.38-39, Faruk Sümer, Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çeviriler)*,TTK, 1971, s. 64.

II. BÖLÜM

Saltuklu Beyliği ve Kuruluşu

1. Saltuk Bey Dönemi

Anadolu üzerine yapılan Türk saldırıları yoğunlaşmaya başladığında oldukça önemli bir rol oynayan komutanlardan biri de Emir Saltuk'tur. Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasından hemen sonra Bizans Devleti ile yapılan anlaşmanın sabık imparator Romanos Diogenes'in 1072 yazında ölümü ile birlikte ortadan kalkması ile birlikte Sultan Alp Arslan, bütün Türkmen beylerine saldırı emrini vermesi ile birlikte Emir Saltuk da Kars ilinden Bayburt'a, Bingöl'den Barkal Dağlarına kadar çevreleyen bir saha içinde yer alan Kars, Pasinler, Oltu, Erzurum, Tortum, İspir yörelerini hakimiyeti altına aldı (1072- 1073).¹⁴¹ Bu bilgilere ek olarak, Süryani Mihail'in ve Anonim Gürcü Kaynağı'nın naklettiği üzere, 1050'li yılların başlarından itibaren imparator Konstantin Monomakhos tarafından Trabzon ve Samsun dışındaki bütün Doğu ve orta Karadeniz bölgesinin bilhassa kırsal kesimindeki halkın başka bölgelere nakledildiği¹⁴² bilgisi Malazgirt savaşı öncesinde Doğu Anadolu Bölgesinde Türk hakimiyetinin yerleşmesini ortaya koymaktadır. Bu cümleden olarak, kendilerini koruyamayan Bizans halkı Doğu Anadolu'da Erzurum şehir merkezine yerleşmiş ve büyük bir şehir haline dönüşmüştür. Erzurum bir ara Türklerin eline geçtiği için hemen bitişiğinde Theodosiopolis adlı şehir kurulmuş ve çevresi hendekler ve surlarla berkitilerek müstahkem bir kale haline getirilmişti. Anlaşıldığı kadarıyla, Bizans'ın bu geri çekilişinden yararlanan Emîr Saltuk,

¹⁴¹ Mükremin Halil Yinanç bu tarihi 1080 olarak belirtmiştir. Bk. Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi*, s. 111.

¹⁴² Süryani Mihail Vekayinamesi, s.19; Anaonim Gürcü Kaynağı,s.

Anadolu'nun doğusunda Erzurum ve çevresini eline geçirerek yeni bir siyasi oluşumun temellerini atmıştı. Bilhassa Malazgirt Savaşından sonra Bizans İmparatorunun ölümüyle, yapılan anlaşma geçersiz kalınca Alp Arslan'ın emriyle bütün Türk Beyleri Anadolu içlerine ilerlemişlerdir. Bu sayede Erzurum ve çevresi de Türk akınları ile Türk hakimiyetine girmişti. Devletin kuruluşunu bu tarihler olarak kabul etmek mantığa daha uygun görünmektedir.

Saltuk Bey'in Alp Arslan'ın nazarında büyük bir güvene ve tecrübeye sahip olduğu da gayet açıktır. Bunun en önemli göstergesi de Malazgirt Savaşı'ndaki rolüdür. Zira İbnü'l Adim'in de belirttiğine göre, Emir Sandak (Saltuk), Malazgirt Muharebesi öncesi Bizans ordusunun 20 bin kişilik öncü kuvvetini Ahlat yakınlarında bozguna uğratmıştı¹⁴³. Bu da Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasında önemli bir etken olmuştu.

Gürcistan'ın yanı başında olan konumu ve diğer beyliklerden ziyade Büyük Selçuklu Devleti'ne olan yakınlığı önemli bir göstergedir. Ayrıca bu denli önemli bir sahada emir olarak tayin edilmesi Saltuk Bey'in daha öncesinde de büyük işler başardığına da işarettir.

Saltuk ismi bu dönemde kaynaklarda aynı şekilde geçmemektedir. İslam ve Hristiyan kaynakları bu Türkçe ismi değişik şekillerde telaffuz etmişlerdir. Bizans kaynaklarında 'Samukh' adına sıkça rastlanmaktadır.¹⁴⁴ Yine İslami kaynaklar ele alındığında Saltuk yerine 'Sanduk, Sandak' gibi isimler göze çarpmaktadır. Bu cümleden hareketle, bilindiği üzere 1054 yılındaki Anadolu Seferi'nden sonra Sultan

¹⁴³ İbnü'l-adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târihi Haleb*, Nşr., S. Dahan, C.II,Dimaşk, 1951,s.25; Ali Sevim, "Bugyetü't-taleb fi târîh-i Haleb'e göre Sultan Alp-Arslan", Belleten, C.XXX.,S.117- 120, 1966, Ankara, s.235;"Süleyman Tülücü, "Malazgirt Savaşı'na Katılan Türk Beylerinden Sunduk Bey", A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.13,Erzurum, 1999, s. 274.

¹⁴⁴ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, s. 451, 457; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Mînor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1986,s.76, 86, 87.

Tuğrul Bey, Selçuklu Devleti içerisinde baş gösteren önemli bir tehlike olan Arslan Besasiri isyanıyla meşgul idi. Bu sebeple Anadolu üzerine yapılacak olan akınları komutanları vasıtasıyla yaptırmaktaydı. Bu komutanlardan birisi olan Samukh da emrinde bulunan 3000 kişilik bir ordu ile Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler üzerine akınlar yaparak bölgeyi tahribata uğratmıştır. Aynı şekilde 1055–56 senesinde Ağrı Dağı çevresinde Basean'da Ciranis Dağı yakınlarındaki Okomi şehrini yakıp, yağmalama faaliyetlerinde bulunmuştur.¹⁴⁵ Ermeni Ardzruni Prenslerinin merkezi konumunda ve dış saldırılara karşı korunmasız bir yapıda bulunan Sivas şehri üzerine 4 Temmuz 1059 senesinde Samukh'un yanında meşhur komutanlarından Emir Kapar, Kicacici? gibi komutanlarda akınlarda bulunmuşlardı. Başarı büyük olmuş, elde edilen ganimetler İran'a götürülmüştü.¹⁴⁶ Yine daha önceden de bilindiği üzere 462 yılında(1070) Sultan Alp Arslan tarafından gönderilen Emir Sandak Halep taraflarına gönderilerek buradaki Bizans kuvvetini tamamıyla yok etmişti.

Görüldüğü üzere, Bizans üzerine yapılan saldırılarda Emir Sandak'ın ismi çokça zikredilmektedir. Kanaatimizce, kaynaklarda ismi farklı şekillerde telaffuz edilse de bahsi edilen komutan kuvvetli bir ihtimalle Saltuklu Beyliği'nin kurucusu Emir Saltuk'tur.¹⁴⁷

¹⁴⁵ *Aristakes Lastivert'i's, History*, Eng. Tr. Robert Bedrosian, New York, 1985, s.110-111; E. Honigmann, *Doğu Sınırı*, s.180-181; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 811- 1057, Eng. Tr., J. Wortley, New York, 2010, s.451; Hüseyin Kayhan, "Miryokefalon Savaşı Öncesinde Bizans Politikasında Türkmenler", Isparta Bölgesinin Tarihi Coğrafyası ve Myriokephalon Savaşı Sempozyumu, 2014, s.110

¹⁴⁶ Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, s. 110- 111; E. Honigmann, a.g.e., s.183; R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. S. Dolanoğlu, İstanbul, 2005, s.587-588, 594.

¹⁴⁷ Osman Turan'dan naklen; "Saltuk" adı kaynaklarda bozuk yazılmıştır. Gerçekten Tuğrul Bey zamanında, 1057 ve 1059 yıllarında Erzurum, Erzincan ve Kemah'tan sonra Sivas'a kadar akınlar yapan büyük bir Türkmen halkının başında, Ermeni kaynaklarına göre, 'Samuht' ve Bizans müelliflerine göre de 'Samuk' adlı mühim bir kumandan vardır. Bizans ve Ermeni kaynaklarından sonra İslâm müelliflerinin verdiği 'Sanduk' adı Arapça'dır ve şahıs ismi olarak mevcut değildir.

Öyle görülüyor ki Malazgirt öncesi yapılan Türk akınları bölgeyi Türk yerleşimlerine hazırlamış ve ardından gerçekleşen Malazgirt Zaferi'yle bölgede Bizans kuvvetinin geri çekilişini gören Saltuk Bey, bu durumdan yararlanarak Erzurum ve çevresini kendi tasarrufuna almıştır.¹⁴⁸

Saltuk Bey'e dair faaliyetler bununla sınırlı kalmıştır ve kaynaklar artık ondan bahsetmemektedir. Bununla birlikte biz onun 1080'li yılların başlarında vefat etmiş olabileceğini tahmin edebiliriz.

Arapların ilk duyup 'Sanduk' şeklinde kaydettikleri bu adın 'Saltuk'tan' bozma olduğu anlaşıyor." Bk. Osman Turan, *Doğu Anadolu Tarihi*, Ötüken Neşriyat, 2004, s.21, not.4.

¹⁴⁸ Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, 1986, s.118.

2.Ebû'l-Kâsım

1085 yılında gerçekleşen Diyarbakır'ın Selçuklu hâkimiyetine girmesini sağlayan askeri harekâta bütün Türkmen beyleri görev almalarına rağmen Saltuk Bey'in bulunmaması¹⁴⁹ onun bu tarihten az önce vefat ettiğini göstermektedir.

1092'de Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht kavgalarına Suriye Meliki Tutuş da katılmış, 1095'e kadar süren bu mücadelede Türkmen beylerinin hemen hepsi Tutuş'un yanında yer almıştı. Ancak bu beylerin arasında Saltuk bulunmuyordu.¹⁵⁰ Bütün Selçuklu ülkesini yıllarca meşgul eden bu mücadelelerde Saltuk'un bulunmaması onun bu tarihten çok önce vefat ettiğini göstermektedir ve o muhtemelen 1080'li yılların başında vefat etmişti. Buna göre 1103- 4 tarihinde beyliğin başına Ali b. Ebu'l- Kasım geçmişti. Ancak aradan geçen 20 yılı aşkın sürede beyliğin başında başka birisinin olduğu muhtemeldir. Çünkü Saltuk ya da kaynaklarda değişik şekilde adı geçen Samukh Bey ilk olarak 1040'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. Beyliği kurduğu vakit yaşının da oldukça ileri olduğunu düşünmek mümkündür. Bu sebeple onun vefatından sonra beyliğin başına beyliği kurumsal olarak yapılandıran biri geçmiştir.

Saltuk'un yerine Ebû'l-Kâsım künyeli oğlu geçmişti.¹⁵¹ Onun 1102 tarihine kadar yaşadığı anlaşılmaktadır. Fakat her nedense 1080'li ve 1090'lı yıllarda, Saltuklulardan hiçbir kaynakta bahsedilmemektedir. Ebû'l-Kâsım'ın bu yirmi yılı aşkın sürede neler yaptığı konusunu biz o sırada bölgede gelişen olaylara göre şöyle tahmin edebiliriz:

¹⁴⁹ M. Halil Yınanç, kaynaklarda Saltuk'un adı geçmemesine rağmen onun bu seferde görev aldığını tahmin ederek yanılğıya düşmüştür (bkz. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I. Cild*, Ankara, 2013, 104-122.

¹⁵⁰ Faruk Sümer, "Saltuklular", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* III, Ankara, 1971, 398-399.

¹⁵¹ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefikve'l-Hâfidu'l-Halîk*, Fatih Ktp. No:4519, 154a.

1. 1084 yılında Trabzon Rumlarının, Ermeni, Gürcü ve Çerkezlerden oluşan bir Haçlı ordusunun kuzeyden yaptığı büyük saldırı sonrasında büyük bir ihtimalle Dânişmendli, Saltuklu ve Mengüçüklü devletleri güçlerini birleştirerek kaybettikleri toprakları geri almayı başardılar. Anlaşıldığı kadarıyla, genelde Dânişmendli toprakları işgale uğramış, fakat 1085'teki karşı saldırıda tekrar geri alınmıştı. Burada ortak düşmana karşı her üç Türk devletinin ittifak kurmaları çok önemlidir ve bundan sonraki birçok siyasi olaylarda da Anadolu'daki Türk devletleri ortak düşmanlara karşı birlikte hareket etmişlerdir.

2. Yukarıda belirtildiği gibi, 1085 yılında Diyarbakır'ın Selçuklu hâkimiyetine girmesini sağlayan askeri harekâta bütün Türkmen beyleri görev almalarına rağmen Saltuk Bey ve ailesinden kimse bulunmuyordu.

3. Yine yukarıda belirtildiği gibi, 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümü sonrasında başlayan taht kavgalarına katılan Suriye Meliki Tutuş'un çevresinde Türkmen beylerinin hemen hepsi bulunmasına rağmen bunların arasında Saltuk ve onun ailesinden hiç kimse bulunmuyordu.

4. Sultan Berkiyaruk ve üvey kardeşi Muhammed Tapar arasında 1099'da başlayıp 1104 yılına kadar devam eden taht savaşlarında yine birçok Türkmen beylerinin ismi geçmesine rağmen Saltuk Bey'in ailesinden ancak 1103-4 senesinde bahsedilmektedir. Arada geçen sürede her hangi bir Saltuklu kaydına rastlanmamaktadır. İbnü'l-Esir 1103-4 olaylarını anlatırken Saltuklu ailesinin başında Ali b. Ebu'l- Kasım'ın olduğunu belirtir.¹⁵²

5. 1097’de ve 1101’de Anadolu’ya giren Haçlı ordularına karşı Anadolu’daki Türk beyliklerinin hepsi Türkiye Selçuklularına yardım etmişlerdir. Saltukluların da bu mücadelelerde aktif rol aldıkları tahmin olunabilir.

Öyle anlaşıyor ki, Ebû’l-Kâsım’ın yaklaşık yirmi yıl süren hükümdarlığı zamanda Saltuklu Beyliği kendi içerisinde bir devletleşme sürecine girmiş, bürokratik kurumlar oluşturulmuş ve bunlara atamalar yapılmış; Bizans Devleti zamanında harap durumdaki Erzurum ve çevresindeki yerleşim yerleri imar edilmiş; tarımın, ziraatin, hayvancılığın ve tümüyle ticaretin gelişmesi için çaba harcanmış; özellikle 1080’li yıllarda yaşanan Türk muhacereti ile Kafkasya’ya ve Anadolu’ya gelen kalabalık Türk guruplarının bir kısmı Saltuklu ülkesine yerleştirilmişti. Anlaşılabacağı üzere, Saltuklu Beyliği bir kuruluş süreci yaşamıştır. Ebû’l-Kâsım bu yüzden dıştaki gelişmelere bigâne kalarak iç politikayı öne almış ve devletinin kuruluşunu ve sistemli hale gelmesini sağlamıştır. Bundan dolayıdır ki, devletin asıl kurucusu olan ve ona adını veren Saltuk’tan ziyade onun adı ön plana çıkmıştır.

3. Ali b. Ebu'l Kasım

Ebu'l-Kasım Bey'in 1102 dolaylarında ölümüyle oğlu beyliğin yönetimine geçmiştir. Nitekim İbnü'l-Esir eserinde 1102/ 1103 hadislerini anlatırken Ali b. Ebu'l- Kasım'ın bu tarihten itibaren beyliğinin başında olduğunu belirtir. Aynı surette XII. Yy'da yazılmış olan *Kitabu'l İnba'da* geçen bir kayıt dolayısıyla bu hanedanın 1122/1123 senesinden itibaren Saltukoğulları olarak tanındığını bilgisi verilmektedir.¹⁵³

Büyük Selçuklu Devleti'nde 1092 senesi itibariyle Melikşah'ın ölmesi ile başlayan iç kargaşa döneminde Melikşah'ın oğlu olan Berkjaruk ile amcası Suriye ve Filistin hakimi Tutuş hak iddiacısı olarak ortaya çıkmıştır. Yaşanan hadiselerde, Anadolu'da ve Azerbaycan'da Tutuş'un oldukça güçlü bir otoriteye sahip olması sebebiyle bütün Doğu Anadolu Türk Beylikleri onun cephesinde yer almışlardır. Ancak ilerleyen süreçte Berkjaruk ile Tutuş arasında Rey civarında yapılan hakimiyet mücadelesi Berkjaruk'un üstünlüğü ve Tutuş'un ölümüyle neticelenmiştir. Sultan bu karışıklığı atlatamadan Tutuş'un yerine bu defa da kardeşi, aynı zamanda Gence ve Erran Meliki olan Muhammed Tapar taht iddiacısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki güç odağı arasında zaman içinde gerçekleşen birçok neticesiz savaşın ardından beşincisi ve sonuncusu olan savaş, Hoy şehri civarında vukuu bulmuştur. (19 Mart 1103). Savaştan mağlup bir şekilde ayrılan Muhammed Tapar önce Erciş'e daha sonra da Ahlatşah Sökmen el-Kutbi'nin hakimiyeti altında olan

¹⁵³Muhammed el-İmrânî, *Kitâbu'l-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, Nşr. Kâsım es-Samarâî, Leiden, 1973, 214-215; O.Turan, diğer bir mühim kaynak olan el-Veledü's-Şefik'ten şu kaydı ileterek “ Kasım b. Ali Irak'tan dönüp Erzen ur-Rum denilen Kâlikala şehrini almasını 496 senesi olarak verir; fakat baba ile oğlun isimlerini karıştırır. Ancak bununla birlikte İbnü'l-Esir'den sonra Emir Ali'nin Erzurum meliki olduğuna dair yeni bir kaydı bizlere belirtmesi açısından oldukça mühimdir. Bk. Osman Turan, *Doğu Anadolu Tarihi*, s.23, not. 10.

Ahlat'a çekilmiştir. Bu esnada Muhammed Tapar'ın yanında Kızıl Arslan ve Yağsıyan Mehmed bulunduğu Erzen ur-Rum hakimi Ali'nin de sonradan onlara iltihak ettiği kaynaklar tarafından belirtilmektedir.¹⁵⁴ Görüldüğü üzere her ne kadar beyliklerin hakimleri kendi bölgelerinden mesul olsalar ise de Büyük Selçuklu Devleti'nin iç karışıklık dönemlerinde aile içi cephelerde kendilerini göstermişlerdir. Ve beyler tarafından tutulan safın daimi surette kendileri ile sürekli ilgi ve alakası olan Türkmenler üzerinde söz sahibi olanlar adına olduğu gözlerden kaçmamaktadır.

Muhammed Tapar ve mahiyetindeki emirler Alp Arslan tarafından daha önce yönetimi Menûçehr'e verilmiş olan Ani üzerine yürümüşler ve iki kardeş arasında Sepîd-rûd (Kızıl Özen) sınır olmak üzere barış yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Irakeyn, Fars ve Huzistan Berkyaruk'un Azerbaycan, Kafkasya, Diyarbakır, el-Cezire, Musul ve Suriye Muhammed Tapar'ın hakimiyetinde kalmıştır. Bu bölgelerdeki beylikler ve elbette Ali Bey de Tapar'ın tabiiyetine katılmışlardır. Yine Muhammed Tapar'ın bütün Selçuklu topraklarını ele geçirmek için 1105 Şubat'ında Silvan'a doğru harekete geçtiği sırada kendine tabi olan bütün Doğu Anadolu beyleri de onun yanında yer almışlardır.¹⁵⁵

Selçuklu sultanları arasında cereyan eden hakimiyet hadiselerinin gittikçe uzaması ile bu durumdan istifade eden Gürcü Kıralları II. David (1089- 1125) 1110 senesinde Saltuklu topraklarına olan akınlarını artırmışlardır. Ancak Sultan Tapar'ın çok kısa süre de kuvvetli bir ordu toparlayarak bu istilaları önlemesi Saltukluların sahadaki mevcudiyetini bir süre tehlikeden korumuştur.¹⁵⁶ 1115 senesinde ise Gürcü

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e.C.X.s.151-153,361; el-Huseynî, a.g.e., s.54.

¹⁵⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Tarihi*, s. 22; a.mlf., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.230.

¹⁵⁶ Gürcistan Tarihi ise bu olayı şu şekilde nakleder: "330(1110) yılında sultanın yani Muhammed Tapar'ın iki yüz bin kişiden ibaret olan Türk ordusu, mahirane bir hareketle ansızın geldi. O sırada Naçarmagev'de bulunmakta olan kral, Türklerin Trialet'e girdiklerini haber alınca mahiyetindeki

hakimi yeniden toparlanıp Türklere karşı harekete geçmişti. Bu suretle Rostof'u aldıktan sonra Çoruh nehri boyunca ilerlemiş hatta 1116 senesinde Saltuklu iline girmişti. Pasin Ovasına kadar gelmeyi başarmış o esnada birçok Türkmeni öldürüp esir etmiş ve her yeri yağmalamıştır.

Büyük Selçuklular kendi içinde taht mücadelelerini sürdürürken Türkiye Selçukluları cephesinde ise Haçlı istilaları baş göstermiş ayrıca Bagratlar'ın hamisi olan Bizans'ın Anadolu kıyılarını geri almıştı. Türkiye Selçukluları'nın güç olarak gerilemesi ve Büyük Selçukluların da içinde bulunduğu vaziyet nedeniyle her iki devlet Gürcü saldırılarını önleyememişlerdi. Gürcülerin rahatça ilerlemesinin asıl sebebi bu idi. Ayrıca gereken ivedi yardımların Türk Beylerine zamanında ulaşamaması ya da hiç gelmemesi durumu daha da kötüleştirmişti. Bunun üzerine meşhur İlgazi b. Artuk sultan Mahmud Tapar tarafından Gürcüler üzerine sefere memur edildi. 1121 senesinde gerçekleşen Didgorni Savaşı için yanına Erzen Beyi Togan Arslan'ı da alan İlgazi'ye daha sonra Saltuklu Ali de katılmıştır. Sayısı 150 bini bulan kuvvetlerle birlikte Gürcüler üzerine sefere çıkmıştır.¹⁵⁷ Ancak kuvvetli bir şekilde mücadele edilmesine rağmen İlgazi ve beraberindeki Türkler yenilmiş¹⁵⁸ Gürcülerin kaybolmuş olan özgüveni yeniden ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Gürcüler, Müslümanların yönetimindeki Tiflis'e yönelerek şehri ele geçirmiş, kendi

1500 kişi ile birlikte Maslata'ya doğru ilerledi. Şafak zamanında Türkler ortaya çıkınca şiddetli bir savaşa girildi. Türkler akşama doğru o kadar büyük bir korku ve telaşla kaçmaya başladılar ki çadır ve yüklerini artlarında bırakarak memleketlerine doğru dağıldılar."Anonim Gürcü Kaynağı,s.317; O. Turan, Selçuklular, s. 170.

¹⁵⁷ Urfalı Mateos,a.g.e., s.268; ancak belirtilen bu rakam oldukça mübalağalıdır. Nitekim İslami kaynaklar bu rakamın 30 bin ve civarı olduğu görüşündedir. Bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., C.X. s. 450.

¹⁵⁸ Türk kanadının yenilmesinin sebebini hadiseleri yakinen takip eden İbnü'l- Ezrak şu şekilde açıklamaktadır: "İlgazi'nin Tiflis'e yarım gün mesafedeki bir dağa ulaştığında, Kral David ve oğlu Dimitri ile beraber büyük bir orduyla hareket edip, henüz Sultan Tuğrul ve Togan Arslan buraya ulaşmamışken, dağın eteğindeki İlgazi'ye saldırmış, aralarında çok şiddetli çarpışmalar oldu ve İlgazi burada büyük bir yenilgiye uğradı. " Bk. İbnü'l-Ezrak,a.g.e., s.35.

İbnü'l-Esir ise bu yenilgiyi, Gürcü ordusunda bulunan Kıpçak kuvvetlerinin Müslümanların arasına girerek, onları pusuya düşürmelerine bağlamaktadır. Bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., C.X.,s.450.

topraklarının başkenti yapmışlardır. Yaşanan hadiselerden sonra Tiflis'i ele geçirmesi sebebiyle David'e "Ağmaşenebeli"¹⁵⁹ ünvanı verilmiştir.¹⁶⁰ (1122)

İlgazi Haçlı Seferleri sırasında büyük başarılar elde etmiş ünlü bir komutandı. Bu başarılarına güvenmiş ayrıca Gürcü ordusu içinde bulunan Kıpçakların Türk saflarına geçeceklerini düşünmüştür. Neticede İlgazi, Gürcülerin kuvvetini küçümsemiş ve yenilgiye uğramıştır. Askerlerinin çoğu öldürülen İlgazi ve beraberindeki diğer Türk Beyleri çok az bir kuvvetle kendi memleketlerine geri dönmekle birlikte bütün ağırlıklarını Gürcülere bırakmak mecburiyetinde kalmışlardır.¹⁶¹ Buradaki önemli husus, Gürcülerin Kıpçakları kendi politikaları doğrultusunda kullanmaya başlamalarıdır.¹⁶² Kral David Gürcüler'in genel mahiyette bir güç unsuru olarak kendi kendilerine yetmeyeceğini iyi bir şekilde tespit ettiğinden ileri zamanlara yönelik politikalar üretme yollarına başvurmuştur. Bu sebeple 'çok

¹⁵⁹ Kelime manası olarak *Ağmaşenebeli*, 'kurucu, ıslahçı, ihyacı' olarak geçmektedir. Bk. Kırzioğlu, a.g.e., syf. 105. Ayrıca bk. A.C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries" *Anatolian Studies* 56, 2006, s.128.

¹⁶⁰ Urfalı Mateos; " Gürcistan Kralı David, Tiflis şehrini Türklerden aldı ve şehirde şiddetli bir katliam icra etti. O, 500 insanı da kazığa vurdurmak suretiyle işkenceyle öldürdü." Urfalı Mateos *Vekayinamesi*, syf. 270.

Tiflis'in Kral David tarafından ele geçirilmesinin ardından Müslümanlara bir takım vaatlerde bulunmuş, İbnü'l-Ezrak Gürcülerin hizmetine girdiği sırada(1153) bu vaatlerin harfiyen yerine getirildiğini belirtmiştir. Buna göre; Müslümanlardan o yıla ait öşürü, borçları ve vergiyi kaldırdı. Şehrin Müslüman kesimine domuz sokulmaması, kesilmemesi ve alış verişinin yapılmaması, bir yüzünde sultan ve halifenin ismi diğer yüzünde de Allah ve Peygamberin ismi olmak üzere kendileri için para basılması, ülkede bir Müslüman'a eziyet eden birinin kanının akıtılacağına ilan edilmesi, serbestçe namaz kılınmasını, ezan ve Kur'an okunmasına izin verilmesi, Cuma günlerinde hutbe okunması ve namaz kılınması, minberde sadece halife ve sultana dua edilmesi ve yine Tiflis'teki İsmail Hamamına Gürcü, Ermeni ve Yahudilerin girmemesi, ayrıca Gürcülerin yılda beş, Yahudilerin dört dinar vermelerine karşın Müslümanların üç dinar vermelerine Gürcü hakimî tarafından karar verilmiştir. Bk.İbnü'l-Ezrak, a.g.e., s.35.

¹⁶¹ İbnü'l-Ezrak, a.g.e., syf.35; Anonim Gürcü Kaynağı, s.317.

¹⁶² Aynı dönem itibarıyla diğer bir büyük kitleye sahip olan Oğuzlar yaptıkları baskılar neticesinde Kıpçakları yerlerinden ederek onların Kafkas sahası üzerine ilerlemelerine sebep olarak Gürcüler ile kısa bir zamanda işbirliği içine girmelerine sebep olmuştur. Bu işbirliği sayesinde Daryal Geçidini kontrol altına Gürcüler, Kafkasları emniyet altına alarak Azerbaycan ile Doğu Anadolu'ya akınlar düzenleyerek bölgedeki Türkmenleri de Anadolu'ya sürmüştür. Bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, syf. 164; Ali Genç, 'Hun İstilasından Moğol Hâkimiyetine Kadar Alanlar (Osetler)', Trabzon, 2013, s. 57.

nüfuslu, cesur savaşçı ve çevik koşucu olan Kıpçaklardan' faydalanma maksadıyla Kıpçak Beyi Şaragan'ın oğlu Atrak'ın güzelliği ile meşhur kızı ile evlenerek ilk önce hısımlık çemberini oluşturmuştur.¹⁶³ Kral David akraba olmalarından dolayı Kıpçak Beyi Atrak'ı mahiyetiyle birlikte Gürcistan'a davet etmiştir. Bu esnada Kıpçak Beyi Atrak ise Ruz Knezliği'nin Kıpçaklar üzerindeki baskıyı hafifletme yollarını arıyordu, Gürcülerin bu teklifi üzerine mahiyetiyle birlikte Gürcülerin yanına gitmeyi memnuniyetle kabul etmiştir.¹⁶⁴ İlerleyen süreçte Gürcü hakimi Kıpçakları en iyi mevkilere getirmekle birlikte onlardan oluşan 40 bin kişilik kuvvetli bir atlı ordu meydana getirmiştir. Önemli mevkilere getirilen Kıpçakların ileri gelenleri ve yerel halk geçen zamanla birlikte Gürcüler ile kaynaşarak Hristiyanlığı, Gürcü dilini ve yaşayışlarını benimsemişlerdir. Buna göre Saltuk ili ve bütün Kafkasya üzerinde ilerleyen zamanlarda Gürcülerin en büyük kozu Kıpçaklar olmuş ve Gürcüler adına mücadelede Kıpçaklar birinci sırada kullanılan savaş savunma unsuru olarak boy göstermişlerdir.¹⁶⁵ 1121 senesinde yaşanan Didgori Savaşı'nda 40 bin kişilik Gürcü

F. Kırzioğlu, “ Kuşatılmadan ve yardım alamayıştan bunalan büyük İslam şehri Tiflis, ‘ İslam örneğinde para kestirmek ve camiler ile ibadetlerine dokunulmamak’ şartları ile, 14 Ağustos 1122 günü IV. David’e teslim oldu.” Kırzioğlu, a.g.e.,s. 117.
Müellif Vardan Tiflis'in David tarafından alınış tarihini 1124 senesi olarak gösterir.Vardan,a.g.e.,s.195.

¹⁶³ 1116 senesinde ise II. David, kızı Kata'yı Bizans sarayına gelin vermiş bu sayede kendisine ikinci bir ittifak kapısı açmıştır.Bk: Kırzioğlu,a.g.e.,s.65; Brosset,a.g.e., s. 319; E.Merçil, Türk Devletleri Tarihi, syf. 72; İ. Kafesoğlu, Selçuklu Tarihi, s.76- 77.

¹⁶⁴ Öyle ki Kıpçak hakimi Atrak'ın maiyetinde 300 bini aşan kalabalık bir kitlenin olduğu biliniyor. Bk. Kırzioğlu,a.g.e., s. 112.

¹⁶⁵ Kıpçaklılar'ın Gürcüler'e sağladığı destek ve gelişen politikayı Gürcistan tarihi şu şekilde dile getirmektedir: “Kafkasya'nın bütün kapıları tehlikesizce Kıpçaklar'ın geçişine açıldı. Önce(David'in) kayın pederi ve kayınları ile büyük bir grup geçti. Onları zahmetle yanlarına getirme işinin sonuçları hiç de boşa gitmedi. Zira onların yardımcılarıyla bütün ülke hükümdarlarının kalbine korku ve dehşet salan Türk gücüne ölümcül bir darbe vuruldu. Onlarla(Kıpçaklar) kral, inanılmaz girişimlerde bulundu. Kral, onları aileleriyle birlikte güzel arazilere yerleştirdi. Onlardan 40 bin seçme savaşçıyı seferlerine götürdü. Onları at ve silahla donattı. Ayrıca büyük zorluklarla eğitilmiş, hepsi Hristiyanlığa girmiş, seçme, deneyimli ve kıymetli kimselerden oluşan 500 kişilik köleleri vardı. Kıpçaklar, bizzat kendileri yavaş yavaş Hristiyanlığa giriyorlar, her gün yeni dine girenlerin sayısı

ordusunun 15 binini Kıpçakların oluşturması Gürcülerin başarılı Kıpçak politikasını sergilemesi açısından dikkate şayandır.¹⁶⁶ Diğer bir boyutta da Gürcü ordusunda yaklaşık 100 Haçlı askerinin bulunması dikkat çekici bir konudur ki Haçlılar, ortak düşmana karşı birlikte hareket etme düşüncesini göstererek, Türklere karşı sembolik ve politik duruş sergilemişlerdir.¹⁶⁷

1124 senesine gelindiğinde ise Gürcü saldırılarının gittikçe artış göstermesi Ani hakimi Ebu'l-Esvar'ın (1118- 1124) Gürcülere karşı olan direncinin azalmasına sebep olmuştur. Ebu'l-Esvar, stratejik bakımdan bölgeye yakınlığı ve alakası dolayısıyla Saltuklu Ali Bey'e giderek 60 bin dinar karşılığında Ani'yi ona satmak istedi.¹⁶⁸ Ani'nin Güney Kafkasya için oldukça mühim bir rolü vardı bilhassa ticaretin taksim olunduğu bir yerdi ve eğer bu şehir kaybedilirse Türklerin güney istihkâmlarının da tehlikeye girmesi söz konusu idi. Bu mahiyetle Türkler bu şehir ile her dönemde yakinen ilgili olmuşlardır.

Şehrin Saltuklulara verilmesi Ani'de yaşayan Hıristiyan halk arasında paniğe sebep olmuştur. Halkın ileri gelenleri Gürcü Hakimi II.David'i bu olaydan haberdar etmiş ve o Ani'ye doğru yola çıkmıştır. Buna göre ani bir saldırı ile şehri ele geçiren Gürcü hakimi Ani'de Alp Arslan'ın vaktiyle camiye çevirdiği büyük bir kiliseyi tekrar kilise vasfına dönüştürmüş, Ahlat'tan götürülerek kubbesi üzerine konulan

artıyordu. Bunlar, daha sonra general ve kumandanların birliklerine gönderilerek asla sırtını dönmeyen, ön saflarda çarpışan, iyi ata binen seçme süvariler olarak çalışıyorlardı.” Anonim Gürcü Kaynağı, s.319-320.

¹⁶⁶ Anonim Gürcü Kaynağı, a.g.e.,s. 319-320; Aydın Usta, “ XIII. Yy.'daki Moğol İstilasına Kadar Kıpçaklar'ın Kafkasya'daki Faaliyetleri”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul, 1999, s. 36- 43; Ahmet Gökbil, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul, 2000, s. 56- 57.

Kıpçakların sayı itibarıyla 220 bin kadar olduğu iddia edilmekle beraber bunların Gürcülerin memleketlerine geldikten sonra Hıristiyanlığı benimsedikleri belirtilmektedir. Manvelichvili,a.g.e, s.173; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları (1120- 1194)*, Konya, 2001, s. 82.

Urfalı Mateos, Kral David'in kuvvetleri arasında 40 bin seçme askerden başka, Kıpçaklardan 15 bin, Alanlardan 5 bin ve Franklardan 100 kadar asker olduğunu belirtmekle birlikte bu savaşta alınan önemli başarıyı göstergesi olarak Kıpçakları işaret etmektedir.Bk. Urfalı Mateos,a.g.e.,s. 270.

¹⁶⁷ Urfalı Mateos, a.g.e., s.270.

¹⁶⁸ Anonim Gürcü Kaynağı,s.325-326.

hilali indirtmiş ve yerine haç diktirmiştir. Büyük çapta yağmalamalardan sonra Ebu'l Esvar'ın hazinesi ile birlikte bütün ailesini zorla Gürcistan'a götürmüştür. Ani'nin idaresi de İvani'ye verilerek Alp Arslan'ın 1064'te ele geçirdiği Ani 60 yıl sonra Türk hâkimiyetinden çıkmıştır.¹⁶⁹

Saltuklu hakimi Emir Ali'nin hakkında kaynaklarda verilen bilgiler 1124 yılı ortaları itibariyle biter. Emir Ali'nin genel siyaseti beyliğin oluşum süresinde dengeli ve isabetli kararlar almak suretiyle kendinden sonra siyasi ve sosyal olarak bir düzen içine yerleşmiş beylik bırakmak idi ve yaşadığı sürece de politikalarını bu yönde oluşturdu. Buna en belirgin örnek, Saltuklu Ali Bey'in Selçuklu Devleti içinde yaşanan hanedan kavgalarında beyliğe zarar vermeden, siyasi çıkarlara göre taraf seçmesidir. Ayrıca diğer önemli husus, Ani şehrinin alınmaya çalışılması idi. Saltuklu Ali Bey, hem ekonomik açıdan hem de stratejik açıdan önemli olan Ani'yi Saltuklu topraklarına dâhil etmek istemiştir. Emir Ali döneminde başlayan Gürcü saldırıları kendinden sonraki beyler için de belli bir savunma planına göre hareket etmeyi mecburi kılmıştır. O kendi hakimiyeti süresince beyliğin savunma politikalarına destek olarak Gürcü saldırılarını savma ve Kafkasya sahasında belli bir güç unsuru olarak kendinden söz ettirmek için çevre beyliklerden de yardım almıştır.. Ani'nin Gürcüler tarafından zapt edilmesinin ardından kendi ölümüne kadar Saltuklu Ali Bey'a dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak kesin olarak 1125 senesi itibariyle beyliğin başında kendi oğlu yerine kardeşi olan Ziyaeddin (Ebu'l Muzaffer) Gazi'nin bulunduğu bilinmektedir.

Ali Bey'in 22 senelik (1102- 1124) hâkimiyetinde Gürcü saldırıları, beyliğin öncelikli meselesini oluşturmuştur. Ancak o dönemde Anadolu sahasında baş

¹⁶⁹ Vardan Vartabet, *Türk Fütühat Tarihi*, s. 195.

gösteren Haçlı istilası karşısında diğer Türk beylikleri gibi Saltukluların da belli bir nebze de askeri destek verdiği düşünülebilir. Nitekim bazı Hristiyan kaynaklarında Emir Ali'nin ismi geçmektedir, buna göre Mhitar Arivank Emir Ali'yi ' Erzurum Tiranı Ali' Odoric Vital ise 'Harput Beyi olan Belek'in komşusu ve Medler'in Kırallı Ali' olarak belirtmişlerdir.¹⁷⁰

¹⁷⁰Odoric, s. 247vd.'den, Mhita, s.90'dan naklen Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi",çvr.Y.Yücel-B.Yediyıldız,Belleten,Ankara,1987,C.LI,S.201,s.1422. Ayrıca;Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 24.

4. Ziyaeddin (Ebu'l Muzaffer) Gazi

Saltuklu Beyliği'nin üçüncü ve kaynaklar tarafından adından çok fazla zikredilmeyen hakimi Ziyaeddin Gazi, 518(1124)- 526(1131- 1132) yılları arasında beyliğin başında bulunmuştur. Yakın zamana kadar yapılan çalışmalarda ve Saltuklulara ait soy cetvellerinde Ziyaeddin Gazi'nin ismiyle karşılaşılmamıştır. Bunun sebebi ise Ziyaeddin Gazi'den ziyade Saltuklu soyu, Ebu'l Kasım'dan başlamak suretiyle onun oğlu olan Emir Ali'ye dayandığı için Ziyaeddin Gazi'nin ismi Micingerd Kitabesi'nde bulunmaz. Ancak son çalışmalarla birlikte 7 yıllık kısa bir süre dahi olsa beyliğin, Emir Ali'nin oğlu olan II. İzzeddin Saltuk dönemine kadar Ziyaeddin Gazi'nin yönetimiyle sürdürüldüğü anlaşılmıştır. Emir Ali döneminde başlayan Gürcü istilaları Ziyaeddin Gazi döneminde de sürmüştür. Nitekim 1124 senesi baharında Gürcüler, Şirvanşah'ın ikametgâhı olan 'Gülistan' sarayını işgal etmekle birlikte Dağıstan'daki Şaburan şehrini de istila edip dönüşlerinde Haziran ayı dolaylarında Göle, İspir, Buyutakur ve Oltu'yu ele geçirmişlerdir.¹⁷¹

Gürcü saldırılarının artması Saltuklu Beyliği için yeni bir politikayı da beraberinde getirmiştir. Ziyaeddin Gazi'den başlamak suretiyle çevre beyliklerle akrabalık bağları kurulmaya başlanmıştır. Ortaya çıkan güç birliği dolayısıyla, beyliğin mevcut olduğu süre boyunca bu akrabalıkların arttırılması için adımlar atılmıştır. Bu sebeple İbnü'l- Ezrak'ın da belirttiği üzere, Mardin- Meyyâfârikîn hakimi olan Artukoğullarından Hüsameddin Temürtaş (516- 547/ 1121–1152) kardeşi Süleyman'ın vefatı üzerine Meyyafarikin'i ele geçirerek diğer kardeşi olan

¹⁷¹ Anonim Gürcü Kaynağı,s. 325. Ancak bazı araştırmacılara göre bu akınların Emir Gazi zamanında olduğu kesinlik göstermemektedir. Bk.Osman Gürbüz, "Saltuklular", Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum,2002,s. 77- 78.

Ayas'ın(Ayaz)¹⁷² dul kalan karısı ile evlenmiş daha sonra da Erzenu'r- Rûm hakimi Emir Gazi'nin kızıyla evlenmiş böylelikle sıhriyet bağı oluşturulmuştur.¹⁷³ Gerçekleşen bu evlilikle gelin Meyyafarikin'e gitmiş ve 520 (1126) senesinde es-Sahib Necmeddin Alpi, 521 (1127) senesinde Emir Cemaleddin Sevti ve daha sonrasında Hediye Hatun ile Samsamuddin Behram dünyaya gelmişlerdir.¹⁷⁴ Emir Gazi'nin hâkimiyeti döneminde çok fazla hadiseye yer verilmez belki de bu bilgi azlığı kardeşi zamanında olan Gürcü akınlarının kendi döneminde çok fazla yer almamasından kaynaklanmaktadır.

1125 yılı itibariyle Gürcü hâkimi II. David ölmüş yerine ise o dönemde tecrübesi bulunmayan oğlu I.Dimitri(1125- 1156) geçmişti. Bu sebeple ilk yıllarda Gürcü akınlarında azalma yaşanmıştır.¹⁷⁵ Başka bir boyutta I.Dimitri'nin tahta geçtiği dönemde babası II. David zamanındaki Kıpçak politikası duraklamaya uğramıştır. Ayrıca Kıpçakların Gürcülere 'Aphaz Kırallı, Şirvan hakimi' gibi unvanlar kazandırmasına rağmen Ordu Başkumandanlığı makamı Kıpçaklardan esirgenir olmuş, bu yönde Gürcü istilalarında gerilemeler görülmüştür. II. David, hâkimiyet yılları içerisinde birçok defa Kıpçaklardan yana suikasta uğramış ancak başarılı manevralarla onları kendi tarafında tutabilmiştir. 1110 yıllarından itibaren Çınasdanlı kökünden Orbelyanlı hanedanı, "Aspa- Salar" (Sipeh- Salar) unvanıyla Başkumandanlığı, ocaklık mahiyetiyle kendi tekeline almıştır. Hatta 1124 senesinde Ani Valiliği ve Muhafızlığı da bu aileye verilmişti. Bu sayede Samşolde, Khunan, Loru, Darbas şehirleri tüm Khıram ve Debed/ Berduç/ Borçalı çayları boyları,

¹⁷² Ayas ismi bazen kaynaklarda 'İlyas' olarak ta geçmektedir. Bk. İbnü'l-Ezrak,a.g.e. not.2,s.40.

¹⁷³ İbnü'l Ezrak eserinde 'Erzenu'r-Rûm hakimi Emir Gazi' ifadesini kullanarak beyliğin başında olan kişiyi açıkça belirtmiştir.Bk.İbnü'l-Ezrak,a.g.e.,s.40

¹⁷⁴ Gerçekleşen bu evlilik tarihine dair Faruk Sümer 519 (1125) veya 520 (1126) tarihini vermiştir. Bk. Faruk Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara,1990,s. 26.

¹⁷⁵ Anonim Gürcü Kaynağı, a.g.e.s.339- 340.

Başkumandan Orbelyanlar'ın malikânesi olmuş.¹⁷⁶ Ancak I. Dimitri devrinde de Başkumandan Orbelyanlar ile Kırıl Sülalesi Bagratlılar arasında süren anlaşmazlık ve rekabetçilik devam etmiştir. Bu süre zarfında Ani cephesinde de yeni gelişmeler yaşanmıştır. Şehirdeki felaket haberi Müslüman kesime çok çabuk yayılmış bu sebeple vaziyeti öğrenen Fadlun¹⁷⁷ Horasan'dan müsaade almak suretiyle ivedi bir hücumla Ani üzerine gelmiştir. 1125 yazında komşu emirlerden olan Duvin ve Kars hâkimleriyle birlikte Ani'yi kuşatmıştır. Kuşatma bir yıl kadar bir süreyle devam ettiğinden şehirde kıtlık baş göstermeye başlamış ayrıca Gürcülerin herhangi bir şekilde Kıpçakları Ani'lilerin yardımına göndermeyişi şehir halkını iyice bunaltmıştır. Bu nedenle Ani valisi olan Abulet, Alp Arslan'ın Ani'yi aldığı vakitte 'Fethiye' olarak camiye çevrilen eski katedralin 60 yıl sonrasında tekrar Gregoryen Kilisesi'ne çevrilmiş halde olduğundan bu yapıya herhangi bir şekilde dokunulmamasını istemiştir. Haçın yerinde kalması ayrıca şehirde bulunan suçlu ya da suçsuz olan herkese af ilan olunması karşılığında Ani'yi teslim edeceğini bildirmiştir. Gerekli şartların sağlanmasının ardından vali, 1126 senesinde Ani'yi Emir Fadlun'a (1126- 1130) teslim etmiştir.¹⁷⁸

Dilmaçoğulları Beyliği'nden, Arapça'da 'El- Ahdeb' ve Farsça'da 'Kuz' (kuzık/ kanbur) lakaplarıyla bilinen Bitlis- Erzen(Garzan) Emiri Togan- Arslan, Sultan'ın müsaadesiyle Duvin'e de hakim olmuştu. Ancak 1126 senesinde Ani'yi Gürcülerden geri alan Şeddadilerden Fadlûn, bir süre sonra Duvin'i de ele

¹⁷⁶ Orbelyanlı Stepanos(Saint- Martin, II, 79)'dan naklen, Fahreddin Kırzioğlu, a.g.e.,s. 123.

¹⁷⁷ Ani Emiri II.Ebu'l-Esvar, 1123'te Şirvan'a gelen Sultan Mahmud'un isteği doğrultusunda büyük oğlu olan Fadlun'un idaresinde bütün Ani ordusunu göndermişti. Fadlun kendi ordusuyla ve Sultan ile birlikte İsfahan'a oradan da Büyük Sultan olan Sencer'in emrine girmek üzere Horasan'a gitmişti. Minorsky,Studies, s. 83- 84.

¹⁷⁸ Vardan, a.g.e., s. 197- 198; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 85; Kırzioğlu, a.g.e. s.122.

geçirmiştir. Burayı geri almak için savaşa başlayan Togan- Arslan'ın oğlu Kurtu 1130 senesinde Emir Fadlun'u öldürmüş ve amacına ulaşmıştır.

1131 senesinde ise Abhaz Başkumandanının oğlu İvani, Duvin bölgesine ve Saltuklu Emir Gazi üzerine saldırmıştır. Bunun üzerine Dilmaçlı Kurti Gerni çayı boyunda Gürcü komutanını müthiş bir bozguna uğratmıştır.¹⁷⁹ Hatta İslam kaynakları Emir Kurti'nin Gürcülere karşı çok acımasız davrandığını nakletmekle birlikte İbnü'l-Ezrak Kurti'nin Gürcü kafalarından bir minare bile yaptığını rivayet etmektedir. Buradaki hadiseden de anlaşılacağı üzere Emir Gazi'nin mevcudiyeti bir kez daha ispatlanmış olmaktadır. Ancak Emir Gazi'nin asıl olarak mevcudiyetini ispatlayan kanıt şüphesiz kendisi tarafından yaptırılan Tepsi Minare'dir. Yapıldığı dönemde gözetleme kulesi olarak hizmet vermiş ancak daha sonra saat kulesi olarak kullanılmıştır. İbrahim Hakkı Konyalı'nın okuyuşuna göre kitabenin metni şu şekildedir:

*“İkbâlün li-Mevlânâ Ziyâeddin Kutbi'l-İslâm Nasîri'd-devleti, zahîri'l-milleti, şemsi'l(- mulûk ve't-tâc) ve'l-ümerâi İnanç Yabgû Alp Tuğrul Beg Ebi'l-Muzaffer Gâzî b. Ebi'l-Kasîm”*¹⁸⁰

Diğer bir kayıt ise İstanbul'da Fatih Kütüphanesi'nde, Ebu Bekr Rebi b. Ahmed el-Ahaveyn en- Neccâri tarafından yazılmış nr. 3646'da bulunan 'Kitabu'l-Hidâye fi't- Tıbb'ın ilk sahifesinde belirtilenler şu şekildedir:

“ Li-hızâneti'l-Emîri'l-İsfehsalâri'l-ecelli es-Seyyid Ziyâi'd-dîn Kutbi'l-İslâmi Nasîri'd-devleti ve Zahîri'l-milleti Fahri'l ümmeti Şems'l mulûki Tâci'l-ümerâ

¹⁷⁹ Fahreddin Kırzioğlu'ndan naklen; Ani'li Samuel'e göre bu savaşın tarihi 1135 olup, Abulet ve oğlu İvane ile Emir Khuz arasında gerçekleşmiş ve savaşı galip olarak bitiren Emir Khuz olmuştur. Bk. Kırzioğlu, a.g.e.,s. 123.

¹⁸⁰ İ.H.Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, S.II, 1960,, s.137.

İnanç Yabgu Alp Tuğrul Beg Ebi'l Muzaffer Gâzi b. Ebi'l-Kâsım Seyfi Emîri'lmü'minîn etâlellâhü fi'l-izzi'd-dâimi bakâehu kame'a a'dâehu bi-hakkı ve âlihî" Buradan da anlaşılacağı üzere Saltuklu Beyi Emir Gazi'ye sunulan bu kitap Errân'daki Duvin şehrinde Mayıs- Haziran 1116'da istinsah edilmiştir.¹⁸¹

Mevcut kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Emir Gazi'ye dair dikkat çeken diğer bir husus onun 'Ebû'l-muzaffer' unvanına sahip olmasıdır.¹⁸² Bu sayede onun hükümdar sıfatıyla bazı gazalarda bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Kazandığı tecrübeler vasıtasıyla hükümdar sıfatıyla beyliğin başında bulunduğu süre boyunca her ne kadar ismi çok fazla zikredilmese de önemli başarılar elde ettiği muhakkaktır. Gürcü saldırılarına karşı diğer beyliklerle sıhriyet bağları kurarak politika geliştirmesi, kendinden sonraki hükümdarlar için de örnek teşkil etmiştir. Ayrıca hükümdarlığı dönemine ait herhangi bir sosyal kayıt bulunmasa da onun ilime değer verdiği ve bu suretle adına kitap sunulması onun oldukça açık görüşlü ve ilim adamlarınan bir hükümdar olduğunu ortaya koymaktadır.

Emir Gazi'nin en son hangi yıla kadar beyliğinin başında kaldığına dair Azimi Tarihi bize açık bir şekilde 526(1132) tarihini vermektedir. Buna göre Emir Gazi 1132 senesinde vefat etmiş ve kendisinin yerine kardeşinin oğlu olan ve kaynaklarda adından çokça zikredilen II. İzzeddin Saltuk geçmiştir.¹⁸³

¹⁸¹ Ebû Bekir en-Neccârî, Kitabu'l-Hidâye fî'tûb, Süleymaniye Ktp., Fatih,nr.3646,vr. 1a.

¹⁸² Faruk Sümer, İbrahim Hakkı Konyalı ve diğer araştırmacılara ithafen burada mevcut kitabe sahibine ait olan unvanların, isim sayılmalarının bir hata olduğunu bu sebeple 'İnanç Yabgu' ve 'Tuğrul Beg' ifadelerinin isim olarak değil ancak unvan olarak kullanılabileceğini belirtirken görüşünü Göktürk, Karahanlı, Selçuklu Devletleri'ndeki hükümdar ve devlet adamlarında da bu unvanların yaygın olarak kullanıldığı yönünde misaller vererek desteklemek suretiyle konuya açıklık getirmiştir. Bk. Faruk Sümer,*Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 25. Aynı şekilde Osman Turan da bu konuya dair Faruk Sümer ile benzer görüşü paylaşarak Emir Gazi'nin yalnız emir ve melik değil Yabgu unvanını taşıdığına dikkat çekerek onun hükümdarlık yaptığına dair ispat ortaya koyar. Bk. Osman Turan,a.g.e., s.25.

¹⁸³ Azimi, Tarih, Yay., Ali Sevim, Ankara, 1988, s.47.

5.II. İzzeddin Saltuk Bey Dönemi

Saltuklu Beyliği'nin başında Ziyaeddin Gazi'nin (1124–1132)ölmesiyle kardeşinin oğlu olan yeğeni İzzeddin Saltuk, diğer bir adıyla II. Saltuk'u görmekteyiz. Şu ana kadar kaynaklarda en fazla ismi geçen ve ahvali kesin olarak bilinen bu Saltuklu beyi olmuştur.¹⁸⁴ Ancak II. Saltuk hakkında bile edinilen bilgiler oldukça kifayetsizdir. Gerek şahsi yaşamı gerekse beyliğinin başında bulunduğu süreçte, Saltuklu Beyliği'nin genel vaziyetine dair elde edilen bilgiler kısıtlıdır. Saltuklu Beyliği'nin İslam ve Hristiyan kültür merkezleriyle arasında mesafeler bulunması da bu beyliğe dair bilgi edinimi kısıtlamış olabilir. Her ne kadar Gürcü saldırılarına karşı bölgeyi müdafaa etse de kaynaklar bu beylik hakkında fazla bilgi vermezler.

1132 itibariyle tahta geçen İzzeddin II. Saltuk 36 sene süren bir hükümdarlık sergileyerek (1132- 1168) en fazla tahtta kalan Saltuklu Beyi olmuştur. II. Saltuk hakkındaki karışık kayıtlar arasında Anonim Gürcü vekayi-nâmesi şöyle bir bilgi vermektedir: “*Buna göre Ahlat Beyi Şâh-i Ermen bütün Suriye, Diyarbekir ve Gardman havalisi içinde yaşayan Türkleri sefere dâvet etti. Kendisi bir Guz oğlu olup, meşhur bir atadan inmiş bir atabek oğlu idi. Selçuklu olan babası, Saltuk'a ‘Pamariel’ adı altında namılı bir savaşçı olup, birçok imparatorluk sultanlarından ve İran padişahlarından inmiş birisi idi. O muazzam bir ordu ile ilerleyerek Ani’yi kuşattı.*”¹⁸⁵

¹⁸⁴ Müneccimbaşı not 4a’dan naklen ‘ Emir Saltuk, Halil Edhem (Düvel-i İslamiye,s. 227- 228)’e göre beyliğin üçüncü hükümdarı olup 540,8 1145)’da tahta çıkmıştır.O. Turan *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.8 ile E. Merçil *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*,s.28)’ye göre ise beyliğin dördüncü hükümdarıdır ve 527 (1132)’de tahta çıkmıştır. Bundan önce ise beyliğin başında Emir Gâzi (1124- 25) bulunmakta idi.

II. İzzeddin Saltuk, beyliğinin sistemleşme süresinde tebasının çoğunluğunun Hıristiyan halktan meydana gelmesi sebebiyle halkı kendi yönetimine ısındırmak gibi bir hareket sergilemişti. Kendi paralarında Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un bakır parasını taklit etmiştir. Ancak görülüyor ki asıl amaç, ekonominin sürekli canlı tutulup beyliğin ticaretteki potansiyelinin arttırılması idi.¹⁸⁶ Çünkü dönem şartlarında geçerli olan iki adet para birimi bulunmakta, bunlardan birincisi dirhem ikinci ise Bizans nümizması idi. Ve Anadolu coğrafyasında kullanılan para da Bizans nümizması idi. Bu nedenle İzzeddin Saltuk'un Bizans parasını taklit ettiği söylenebilir. Ancak İzzeddin Saltuk'a ait günümüze kadar tespit edilen sadece üç adet sikke bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Erzurum Müzesi'nde bulunan sikkelerde basım yeri ve tarihi gibi izler bulunmamaktadır. Paraların ön yüzleri tasvirlerle bezenmiş olup ya arkaya dönük surette elinde ok veya yay ile avlanan süvari, ya da Hıristiyan azizlerinden olan St. George ile bir elinde kılıç diğer elinde bir haç olan Bizans İmparatoru II. Ioannes'in kabartma figürleri yer almaktadır.¹⁸⁷

Beyliğinin başında olduğu dönemde tıpkı Emir Gâzi'nin Gürcülerle mücadelesi etmesi gibi II. İzzeddin Saltuk da bu sahada mücadeleyi sürdürmüştür. Mensubu oldukları Oğuz gelenekleri, yıkılışına kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlılıklarını devam ettirmelerini gerektirmiştir. Beylik daha sonra Irak Selçukluları Devleti'ne tabi olmuş ancak metbuu oldukları Irak Selçukluları kendi içinde bitmek

¹⁸⁵ Anonim Gürcü Kaynağı, s.345.

¹⁸⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, S.II,1960,s.421; II. Ioannes Komnenos devri hakkında daha geniş bilgi için Bk. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,s.380-381.

¹⁸⁷ Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri",Atatürk Üni. Fen-Ed. Fak. Araştırma Der./ Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Fasikül. 1, S. 13. s. 293.

tükenmeyen taht mücadeleleri yaşamıştır. II. İzzeddin Saltuk dönemine ait paraların arka yüzlerinde Sultan Tapar'ın oğlu Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un adı yer almaktadır.¹⁸⁸ Bastırılan paralarda Bizans taklitçiliği yapılmış olsa da Türkiye Selçukluları'ndan ziyade çöküşünden sonra bile Irak Selçuklularına bağlı kalınmıştır. Saltuklular'da vasallığın bir an'ane haline dönüştüğünü söylemek mümkündür. Diğer bir deyişle Erzurum'un bu dönemde batı dünyasından çok doğu dünyasıyla alakadar olduğunu göstermektedir.

Bu dönem itibariyle güneyden de Musul hâkimi İmadeddin Zengi Anadolu'daki Türkmenlere karşı yayılmacı bir baskı politikası uygulamaya başlamıştır. Bu politika diğer Doğu Anadolu Beylikleri gibi Saltukluları da tedirgin etmiştir. Ayrıca Sultan Mesud da kardeşi Selçuk-Şah'a Erzurum'a kadar olan yerlerin hakimiyetini vermişti. Selçuk-Şah 1137–1138 yıllarında Bitlis ve Ahlat'ı kuşatmaya çalışmışsa da ele geçirememiş, dolayısıyla II. İzzeddin Saltuk döneminde Saltuk İli bir tehlikeden daha kurtulmuştur.¹⁸⁹ Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'un ölmesiyle Saltukluların da tabi olduğu güç dengesi değişmiş ve Azerbaycan Atabegliği olan İlidenizliler'e itaat edilmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Coşkun AlpTekin, "Saltuklu Sikkeleri", Atatürk Üni. Fen-Ed. Fak. Araştırma Der./ Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, Fasikül. 1, S. 13. s. 293.

¹⁸⁹ İlhan Erdem "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ans*, C.VI. Yeni Türkiye, Yayınları, 2002, Ankara, S.383–424, s.673.

¹⁹⁰ "Irak Sultanı Mesud'un ölümü ile bu hanedanın ikbali sona ermiş sayılır. Zira Gürcü ve Kıpçaklara karşı Artuk oğlu İl-Gâzi'nin ve şarkî Anadolu Beylerinin savaflara katılması ve Şam ata-beyi Tuğ-Tigin'in Suriye'de hâkimiyet için Sultan Muhammed'den menşûr alması ve Tâcal-Din Börî'nin Haçlılar ile ilgili olarak 1128'de bâzı müsâadeler isti'zâm için, Sultan Mahmud'a mürâcaatı gibi, sırf düşmanlar ile müşterek mücâdele zaruretinden dolayı itibâr bile olsa Irak Hükûmetine gösterilen bağlılık emâreleri artık ortadan kalkmış ve bu devlette iktidar Musul(Zengi-oğulları), Azerbaycan (İl-Deniz-oğulları) ve Fars (Salgurlular) atabeylerine intikal etmiş bulunuyor idi." Bk. İ.Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, İstanbul, 1993, X.c, s. 376.

Dış kaynaklı tehditlere karşı II. İzzeddin Saltuk kendilerine komşu olan diğer Türk Beyliklerle bağlarını güçlendirme yönünde politika sergilemiş bu yönde adımlar atmıştır. Daha öncesinde Emir Gazi de aynı yönde politika sergileyerek Gürcü saldırılarını bir nebze de olsa diğer komşu beylikleri ile geri püskürtme mücadelesini vermiştir. Bu yönde akrabalık için kızlarından en meşhur olan Şahbanu'yu Ahlat Şahı II. Sökmen ile evlendirmiştir. Ancak tarihi kaynaklar Şahbanu'nun İzzeddin Saltuk'un kızı mı yoksa kız kardeşi mi olduğuna dair ihtilaflı görüşler paylaşmışlardır. Buna göre İbnü'l-Esir, Şahbanu'nun kız kardeşi olduğunu belirtir. Ermeni tarihçisi Vardan ve Ahlat beylerine yakınlığıyla bilinen Meyyafarikin tarihçisi İbn'ül Erzak ise Şahbanu'nun kızı olduğunu bildirir.¹⁹¹ Soy ve Kronolojik bilgiler bakımından oldukça karışık görünse de kaynaklar vasıtasıyla Saltukluların, Erzen Beyleriyle de akrabalık ilişkilerini geliştirdiğini biliyoruz. Buna göre İzzeddin Saltuk, diğer bir kızını da 549 (1154) senesinde Ani hâkimi Fahreddin Şeddad ile

¹⁹¹ Ancak Ermeni müellif Vardan bir ihtimalle tercüme yanlışlığına düşerek Şahermen'e dair, Saltuk'u kendisine damat edindi ve onunla beraber memleketi sulh ve adalet içinde yaşatmaya niyet etti demekle durumu biraz daha karışık hale dönüştürmüştür. Bk. Vardan Vartabet, *Türk Fütühatı Tarihi*, s.201.

Şahbanu Hatun'un İzzeddin Saltuk'un kızı olduğuna dair daha kifayetli bilgi veren İbnü'l Ezrak, eserinde şunları kaydetmiştir: “ 542(1147) yılında Emir İzzeddin Saltuk'un kızı Ahlat sahibesi Hatun hacca gitmek üzere Hısn-ı Keyfa'ya geldi. Fahreddin Kara Arslan onu misafir edip en güzel şekilde izzet ve ikramda bulundu. Bu sırada vezir Bahaeddin Evs b.Ebî Muâz , Esireddin Abbâd ile Erciş kadısı Alemmüddin b. Tabar Meyyafarikin'e geldiler el- Müeyyid b. Muhtır'ın evine misafir olup günlerce kaldılar. Es-Said Hüsameddin, Şahermen'in isteği üzerine Fahreddin Kara Arslan'a haber gönderip Hatun'u hacca gitmekten men etmelerini istemiş, bunun üzerine hey'et Hatun ile görüşüp neticede hep beraber Ahlat'a dönmüşlerdir.” Bk. İbnü'l Ezrak, *Meyyafarikin ve Âmid Tarihi*(Artuklular Kısım), Çvr. Ahmet Savran,Erzurum,1992,s.83

İbnü'l Esîr ise eserinde şu sözlerle yer vermiştir :” Saltuk'un kızkardeşi Şah Bânuer, Ahlat hâkimi Şah-ı Armen Sökmen b. İbrahim b. Sökmen ile evli idi.” Bu sayede Saltuk'un kızını onun kızkardeşi olarak görmüştür. Bk.İbnü'l- Esîr, el-Kâmil, XI, s. 280.

Diğer bir önemli kaynak olan Urfa'lı Mateos Vekayinamesi'nde ise “Sökmen'in kaynatası Adraddin yani İzzeddin” bilgisine rastlanmaktadır. Bk. Mateos, a.g.e., s.391.

nişanlamış, daha sonra bilinmeyen bir sebeple kararından vazgeçip Erzen Beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurtî(ölümü 1143/ 538) ya da Yakup Arslan (ölümü 1145/ 540) ile evlendirmiştir. ¹⁹² Bu kararın ardından Ani hakimi, hem siyasi birlikteliğin bozulması hem de verilen sözün yerine getirilmemesi sebebiyle bunu hakaret saymıştı. Bu nedenle II. İzzeddin Saltuk'tan intikam alma yoluna başvurmuştur. ¹⁹³

İbnü'l Ezrak eserinde verdiği bilgilere göre Fahreddin Şeddad: “Âni'yi korumaya gücüm yoktur, zayıfladım, gel burayı benden satın al, çünkü Gürcüler'e karşı ne gücüm var ne de onları defetmeye muktedirim, böylece onu sana teslim eder, ben de senin hizmetinde olurum.”diyerek İzzeddin Saltuk'u kendi bölgesine davet etmiştir. ¹⁹⁴ Görünürde böyle bir talep olsa da hakikatte İzzeddin Saltuk'a karşı bir oyun tasarlanmıştır. Çünkü Ani hakimi İzzeddin Saltuk'a böyle bir haber gönderirken diğer yandan Gürcülerin hakimi Dimitri'yi de İzzeddin Saltuk'a düzenlenen bu tuzaktan haberdar etmiş, onu da o bölgeye davet etmiştir. O sırada bölgeye bir günlük mesafedeki Bazûy Dağı'nda bulunan Gürcü Kralı Dimitri gelen bu fırsatla beraber büyük bir orduyla harekete geçmiştir. ¹⁹⁵ Kendisine kurulmuş olan bu tuzaktan habersiz olan II. İzzeddin Saltuk, ordusu ve ileri gelenleriyle birlikte Ani üzerine hareket etmişti. Ancak bölgede Gürcü Kralı'nın hücumuna uğrayarak baskına maruz kalmıştır. Bunun üzerine Türkler büyük bir hezimete uğramış, sayısız

¹⁹² Ancak burada bir başka bilgi tezatlığı yaşanmaktadır. O. Turan'a (Türk Devletleri Tarihi, s.10.) göre evlilik, Bitlis-Erzen beyleri olan Togan Arslan'ın oğulları Kurtî (ö.1134) veya Yakup Arslan (ö.1145) ile gerçekleşmiştir. Ancak onlar bu evlilik tarihinden çok daha önce vefat etmişlerdir. Bu sebeple buradaki tarihe göre bu Erzen Beyinin Fahreddin Devletşah olması daha muhtemeldir. Bk. M. Yınanç “Bitlis” madd. İA.,c. II, İstanbul,1993,s.662.

İbn'ül Ezrak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi,s.114; Diyanet İslam Ans.; s.Türkler Ans. Doğuştan Gn Büyük İslam Ans. s.160; Ali Sevim Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, s.

¹⁹³ A.C.S. Peacock, “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries” Anatolian Studies 56, 2006,s.130.

¹⁹⁴ İbnü'l-Ezrak,a.g.e.s.114.

¹⁹⁵ Gürcü kaynağının belirttiğine göre bu dağın ismi “Baburkani Dağı” olarak verilir. Bk. Anonim Gürcü Kaynağı, s.349, not.34. Türkler tarafından ise bu dağ Gümrü'nün doğusundaki Bazuy Dağı olarak bilinmektedir.Bk. V. Minorsky, *Studies*, s. 87.

asker ve İzzeddin Saltuk da dâhil olmak üzere, Gürcü Kırâlı'na esir düşmüştür.¹⁹⁶ Kaynaklar bu hadiseye dair “Müslümanlar için azîm bir gün” diğeri bir deyişle büyük bir hezimet ve felaket günü olarak kaydetmiştir.¹⁹⁷

Yaşanan bu elim hadise, bölge emirleri ve insanlar arasında büyük bir şaşkınlık ve üzüntüye sebep olmuştu. Bunun üzerine bütün Doğu Anadolu bölgesi Türk beyleri ayrıca Musul ve Suriye'nin ileri gelenleri Gürcü Kralı'na mektuplar yazmış ayrıca büyük meblağda para göndererek İzzeddin Saltuk'un ve diğeri esirlerin serbest bırakılmasını istemişlerdir. Ahlatşah Sökmen ile Artuklu hükümdarı Necmedddin Alpı Gürcü Kırâlı'na yaklaşık yüz bin dinar kurtuluş akçesi göndermişlerdir. Yaşanan bu üzücü olayda büyük meblağda paranın toplanmasında, kaynaklar öncü kişi olarak Şah Banu Hatun'u göstermişlerdir. Bu sayede II.İzzeddin Saltuk salıverilmiş ve kendi hakimiyet bölgesine dönmüştür. Hemen geride kalan birçok esirin kurtarılması için Gürcü Kralı'nın istediği miktarda para göndermiştir. Kaynaklar o sene için II. İzzeddin'in hem siyasi hem de ekonomik bakımdan oldukça zor bir dönem geçirdiğini belirtmişlerdir.¹⁹⁸

II. İzzeddin Saltuk 1153 yılında Kars şehrini Saltuklu sınırlarına dâhil etmiş, Kıpçak istilasının önüne geçmiştir. Ani şehri önlerinde esir düşmesine rağmen bu şehir yine de Türklerin elinde kalmaya devam etmiştir. Yaşanan bu hadise geniş

¹⁹⁶ İbnü'l Ezrak eserinde bu hadiseye dair 1154 tarihini verirken İbnü'l Esir ise 548(1153) yılında vukuu bulduğunu belirtmiştir ancak İbnü'l Esir iki savaş belirtmiş ve buna göre Saltuk'un esaretinin ikinci savaşta (1161) olduğunu ve hemşiresi aynı zamanda Sökmen'in eşi olan Şahbanu'nun bu dönemde çeşitli hediyeler ve para göndererek onu esaretten kurtardığını belirtir.Bk.İbnü'l Esir, a.g.e., XI., s. 105.

Gürcü kaynağı ise bu hadiseyi üstü kapalı bir biçimde dile getirerek “ İzzeddin Saltuk Kırâlı Dimitri'nin eline düşmüş, bir söz onu esir olarak getirtmişti.” demekle yetinmiştir.Bk., Anonim Gürcü Kaynağı,s.340,n.5.

O. Turan'dan naklen; Niğdeli Kadı Ahmed de “Erzen sahibi Melik İzzeddin Saltuk bin Ali'nin Gürcüler eline esir düşmesi 556 yılında vuku buldu.” Demekle bu iki seferi birbirine karıştırmıştır. el-Veledü's-Şefik, s.308; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.27.

¹⁹⁷ Osman Turan,a.g.e., s.27.

¹⁹⁸ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 114; Müneccimbaşı,*Cami'u'd-düvel*,Nşr. Ve Trc. Ali Öngül,İstanbul,1986, s. 282; İbnü'l- Esir, a.g.e., C. XI. s. 164; Minorsky, *Studies in Caucasion History*, s.87-89, O. Turan, a.g.e. s.10-11.

yankı uyandırmıştı. Çeşitli zararların giderilmesi için çevre hükümdarlardan ve ileri gelenlerden de yardımlar gecikmemişti. Bu sayede Musul Atabeği Kutbettin'in veziri de olan büyük âlimlerden Cemaleddin Ebu Cafer Muhammed bin Ali dokuz bin dinar göndererek Gürcüler tarafından tahribata uğratılmış olan suru onarttırmıştır.¹⁹⁹

Gürcüler Ani'de çok uğraşmalarına rağmen ele geçirememiş ancak kısa bir süre sonra Ani'de yaşayan keşişler 1555(550)'de isyan ederek Ani hâkimi Fahreddin Şeddad'ı yakalayıp şehrin yönetimini de kardeşi Fâzlun'a teslim etmişlerdir. Her nasılsa serbest kalan Fahreddin Şeddad, Şam'a doğru yola çıkmıştır. Şam hâkimi Esededdin Şir-kuh'un babası Şadi Şeddadiler hanedanına tabi bulunmaktaydı. Ancak Fahreddin Şeddad orada fazla kalmayıp Nureddin Mahmud'un yanına ve nihayetinde Mardin'e varmıştır. Mardin hükümdarı olan Necmeddin Alpı, Meyyafarikin bölgesindeki Demir Kale ya da Yeni-hisar(Hısn ul- hadîd veya Hısn ul-cedîd) kalesini kendisine îkta olarak vermiştir. Ancak burada da uzun bir süre kalmayan Fahreddin Şeddâd, dayısının bulunduğu Sürmari(Sürmeli)'ye gitmiştir. Ancak bu bölge de Ahlatşahlara ya da Erzen Beylerine bağlı bir hâkimiyet alanı idi.²⁰⁰ İbnü'l Ezrak bu olaya ilişkin eserinde şunları belirtmiştir: “ 1153 senesinde Gürcü Kırallı'nın yanına giderken Ani'ye uğradım ve Fahreddin Şeddad ile görüştim. Bana çok ihsanlarda bulunmuştu. Meyyafarikin'e dönünce kendisi ile tekrar buluştum.”²⁰¹ Fahreddin Şeddad'ın bundan sonraki akıbeti bilinmezken Ani'deki keşişler tekrar isyan ederek bu defa Emir Fazlûn b. Manuçehr'i yenilgiye uğratarak şehri Gürcülere teslim etme girişiminde bulunmuşlardır.(1160/ 1161). Bu süre zarfında bazı taht değişiklikleri de yaşanmıştır. Gürcü Kırallı Dimitri ölmüş, yerine büyük oğlu V.David

¹⁹⁹ Ebû'l Fidâ, *el- Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*,nşr. Mahmud Dayyûb,,II,Beyrut,1997,s.386-387;İlhan Erdem ,a.g.m.,s.673.

²⁰⁰ O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 27; V. Minorsky, *Studies*, s.88.

²⁰¹ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s 116.

hapisten çıkarılarak başkumandan ilan edilip tahta geçmiştir. Ancak David'in de bir Gürcü askeri tarafından zehirlenerek öldürülmesi sebebiyle sadece 1 ay süre zarfında hükümdarlık yapabilmişti. Onun da yerine, kardeşi III. Giorgi 1156 senesinde geçmiştir.²⁰² Selçuklular tarafındaki gelişmelere bakıldığında ise Kıpçak soyundan olup Azerbaycan ve Aran Atabeki İl/ El- Deniz (1146/1175), Ekim 1134 tarihinde I.Tuğrul'un ölümü sebebiyle Sultan'ın bir yaşındaki oğlu Arslanşah ile dul kalan eşi Narınç Hatun ile evlenmişti. Böylelikle yönetimdeki yerini sağlamlaştırma çalışmalarına başlamıştı. İlerleyen süreçte Irak Selçukluları'nda II. Muhammed (1153/1159) de vefat etmişti. Sultan'ın yanında oldukça güç sahibi olmayı başaran aynı zamanda İldeniz'in rakibi olan Rey Emiri İnanc Bey, II. Muhammed'in akli yönden pek de sağlıklı olmayan oğlu Süleymanşah'ı (1159/1161) Isfahan'da tahta geçirmiş, kendisi de yönetimde söz sahibi olmayı başarmıştır. Ancak yaşanan olaylar çerçevesinde hem yeterli bir güç gösteremediğinden hem de rakibi atabek İldeniz'in kuvvetli baskıları neticesinde Süleymanşah, Nisan 1161'de zehirlenerek öldürülmüştür. Bu sebeple yerine Atabek'in oğulluğu olan Arslanşah Hemedan'da tahta geçirilip (1161/ 1175) hükümdar yapılmış, kendisi de resmen "Atabek'ül-Azam" unvanını alarak Irak Selçuklularının fiilen idaresine el koymuştur. Genel olarak Selçuklular'ın içinde bulunduğu karışıklıklar ve taht üzerinde iddia edilen haklar mevcut düzenin bir türlü oturmasına mahal vermemişti. Hem bu anlaşmazlıklar hem de Aran- Azerbaycan Atabeki'nin, Gürcü sahasından uzaklaşmasını fırsat bilen Bagratlı III. Giorgi, başta Kıpçakların hırslı savaşçıları ve kalabalık ordusu sayesinde 1161 yaz mevsiminde Aras bölgesini; Katirevvan(Kaçıvan) şehrini ve bütün Aşarni sancağını II. Sökmen'in elinden

²⁰² İbnü'l Ezrak, a.g.e., s.118, Urfalı Mateos Vekayinamesi, a.g.e., s.285,331.

almıştı. Ağrı eteklerine doğru hâkimiyet alanını iyice genişletmiş daha sonra yönünü Ani'ye doğru çevirmiştir.

Ani de ki olayların gittikçe büyümesi nedeniyle Ani hâkimi Emir Fadlun b. Menuçehr kaçarak, Sürmera'ya mücavir “Bekran” adıyla bilinen bir kaleye sığınmıştır.²⁰³

Gürcü Kralı III. Giorgi'ye 1161 Haziran'ında teslim edilen Ani'de olaylar oldukça vahim bir hale gelmiş buna göre Gürcüler tarafından çok büyük bir yağmaya uğramıştı. Hatta Urfalı Mateos'a göre Gürcüler Hristiyan ya da Müslüman dinlemeyerek kadın, erkek ve çocuk demeden 1000 kadar insan öldürülerek birçok ganimet elde edilmiştir. Bunun yanı sıra şehrin eski hâkimi olan Şeddad ve Fadlun'un serveti alınıp ailesi esir edilerek III. Giorgi ile birlikte Gürcü bölgesine götürülmüşlerdir. Gürcü Kralı Tiflis'e dönmeden önce kendi yardımcılarında olan Sadun²⁰⁴ adındaki birini de Ani'de onu hâkim olarak tayin etmiştir. Ayrıca geride muhafaza amacıyla 2000 kadar seçme asker bırakarak zafer sevinciyle ülkesine dönmüş, bütün bu olanların neticesinde Şeddadi hakimiyeti de sona ermiştir.

Yaşanan bu hadiselerle yönelik İbnü'l-Ezrak eserinden şunları aktarmaktadır:
“ 1161 senesinde Ani'deki papazlar oranın hakimi olan Emir Fadlun b. Menuçehr'e karşı ayaklandılar. Emir hezimete uğrayıp Sürmara'ya mücâvir Berkân adındaki bir kaleye sığındı. Papazlar Ani'yi Ahbaz Kralı Giorgi'ye teslim ettiler. Bunun üzerine askerleri gelip şehri zaptetti ve çok büyük mal yağmaladıkları gibi Şeddad ve Fadlûn

²⁰³ F.Kırzioğlu,a.g.e.,s.125

²⁰⁴ Fahreddin Kırzioğlu “Kıpçaklar” adlı eserinde III. Giorgi'nin Ani şehrini “Şan- Şedadiyan” dan alıp Ani bölgesinin sevk ve idaresini Başkumandan İvane'ye ocaklık olarak verip, General (Hristiyan Karabağ- Kürtleri “Babırakan/ Babırgil Oymağından) “Mkhargrdzeli'dze (Koluuzun'zade) hanedanından “Sargis'i” de ona yardımcı olarak tayin ettiğini belirtmiştir.Bk.F.Kırzioğlu,a.g.e.syf.125; Çamiçyan, “Ermeniler Tarihi”, çvr. H.D.Andreasyan, TTK Kütüphanesi, Yer No. T/0171.

*soyunun tamamını da esir edip götürdüler. Abhaz Kralı Cemaziyelevvel’de oraya Hcib’i Sa’dûn’u tayin edip kendisi Tiflis’e döndü.”*²⁰⁵

Anonim Gürcü kaynağına göre, aslında ortaya çıkan gelen olaylar Gürcülerin planlı tahrik ve çabalarıyla gerçekleşmişti. Çünkü bu bölge daha önceden bin bir kiliseli şehir ismiyle Bizans’a bağlı eski bir şehir idi. Eğer burası alınır ise hem siyasi hem de dini bakımdan da büyük bir saygınlığa sahip olunacaktı. Gürcü Kralı Ani’ye doğru harekete geçtiği sırada Gürcüler tarafından desteklenen Şans- Dadian adlı bir din adamı tarafından şehirde isyan başlatılmıştı.²⁰⁶ Bu hadiseye dair o dönemin canlı bir tanığı da mevcuttur. Buna göre yaşanan karışıklığı ve Gürcüler tarafından yapılan kötü ve üzücü olayları Ani’de doğmuş ve büyümüş olan Kadı Burhaneddin Anevî, “Enisü’l- Kulub” adlı eserinde çok net bir şekilde dile getirmiş, daha sonrasında ise Anadolu’ya gelişini anlatmıştır. Eserinde verdiği bilgiler oldukça açık ve değerlidir: “ Ben on sekiz yaşında iken birden Abhaz askeri gelip Ani’yi kuşattı ve aldı. Birçok Müslüman, erkek-kadın, genç-ihtiyar, kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve ailem Gürcü Yunan (Ivani)’a esir olduk. Ben onların dilini ve İncilini bildiğim için kurtuldum ve hemen o memleketten uzaklaşarak Anadolu’ya (Rum’a) geldim.”²⁰⁷

Ani’nin yaşadığı bu elim vaziyeti duyan çevre bölgelerdeki Beyler, olanları büyük bir üzüntü ve şaşkınlıkla karşılamıştı. Meydana gelen telaş sebebiyle hemen Temmuz 1161 senesinde büyük bir ordu toplatılıp Ani’yi bu kötü durumdan kurtarmak için harekete geçilmiştir. Ahlat şahı II. Sökmen’in öncülüğünde Erzurum Emiri II. İzzeddin Saltuk, , Kars Emiri Kerimüddin, Sürmeli Emiri İbrahim,

²⁰⁵ İbnü’l-Ezrak, a.g.e., s.127.

²⁰⁶ Anonim Gürcü Kaynağı, s. 343- 345., *Süryani Patrik Mihail Vekayinamesi*, Çvr; H. D. Andreasyan, s.197; İbnü’l-Esîr, a.g.e., s.228.

²⁰⁷ Burhâneddin Anevî, *Enîsu’l-Kulûb*, nşr. Fuad Köprülü, Belleten, VII/ 27, 1943, s.466.

Saltuk'un damadı aynı zaman da Bitlis ve Erzen Beyi olan Togan Arslan'ın oğlu Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah ve haber gönderilip daha sonradan onlara katılacak olan Artuklu hakimi Necmeddin Alpı bu sefer için hazırlanmışlardı..²⁰⁸ Müttefik güçler hemen Ani'yi kuşatmış ancak bu sırada da Gürcü Kıralları şehrin yardımına gelmiştir. Gürcülerin ordusunda Kıpçak savaşçılarından yararlanması Türkmenlerin iki ateş arasında kalmasına sebep olmuş herhangi bir mukavemet gösteremeyen Türk güçleri ilk önce geri çekilmiş ancak asıl yenilgi II. İzzeddin Saltuk'un savaş sırasında alanı kimseye haber vermeden kendi kuvvetleriyle birlikte terk etmesi sonucu yaşanmıştır.²⁰⁹ Yaşanılan hezimetin bir diğer başlıca sebebi de Artuklu hakimi Necmeddin Alpı gelmeden Ani'nin kuşatılması ve onun kuvvetlerinden yararlanılamaması idi. Sayıca az olan kuvvetlerle savaşa başlanması mağlubiyeti kaçınılmaz kılmış bunun üzerine yaşanan hengamede Ahlat hakimi II. Sökmen kaynakların ifadesine göre 7000 askerini yitirmiş mücadelenin ardından kendi bölgesine ancak 400 atlı askeriyle perişan bir halde dönebilmiştir.²¹⁰ Savaşın yaşandığı anlarda hala Malazgirt'te bulunan Necmeddin Alpı ise getirilen haber neticesinde yenilgiden haberdar olmuş yapılacak herhangi bir şey kalmadığı için tekrar Meyyafarikin'e dönme kararı almıştır. Dönemin bütün kaynakları bu hadiseye dair ortak notlar düşmüşlerdir. Buna göre birçok Müslüman Gürcüler tarafından ya öldürülmüş ya da esir olarak götürülmüştü. Esir olarak götürülenlerin sayısı hakkında kaynaklar aşağı yukarı dokuz bin olarak sayı vermişlerdir.²¹¹ Şiddetli mücadeleler

²⁰⁸ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 128.

²⁰⁹ İbnü'l- Esir, a.g.e., XI. s. 115; el-Hüseynî, *Ahbar'ud-Devletü's-Selçukiyye*, s.152; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s. 128.

²¹⁰ Bilhassa Urfalı Mateos, savaşın başlangıcında II. Sökmen'in 80.000 kadar askeri olduğundan bahsetmektedir. Eğer verilen bu sayı doğru ise Ahlatşahi büyük oranda güç kaybı yaşamıştır. Urfalı Mateos, a.g.e., s.331; İbnü'l Esir, a.g.e., s. 228.

²¹¹ Müverrih Vardan ise Gürcülerin Müslümanlardan 20 bin kadar esir aldığını iddia ederek oldukça mübalağalı bir rakam vermiştir. Bk; Vardan, a.g.e., s.205; İbnü'l Esir, a.g.e., c.XI, s.228; Süryani

şehri adeta harabeye çevirmiş, bir süre belini doğrultamamıştır. Savaşın verdiği en büyük zararlar hem siyasi hem de ekonomik yönden bütün Türk Beylikleri üzerinde kendisini göstermiştir. Çünkü Ahlatşahı büyük bir prestij kaybı yaşamakla birlikte çok sayıda askerini ya savaş alanında kaybetmiş ya da esir olarak Gürcülere terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Yaşanılan otorite kaybı diğer beylikler için de aynı ölçüde olmuştur. Bilhassa II. Saltuk'un savaş alanını terk etmesi ile başlayan süreç yaşanacak hezimetin kaderini tayin etmiştir. Ayrıca bu mücadele esnasında İzzeddin Saltuk'un kızı Şahbanu Hatun'un kardeşi olan Emir Bedreddin de bu esnada Gürcülere esir düşmüştür.²¹² Rivayete göre II. Saltuk, III. Giorgi'nin babası Dimitri'nin eline esir düştüğü dönemde, Kars'ın II. Saltuk'ta kalması suretiyle bir daha Gürcülere ve Dimitri'nin çocuklarına karşı savaşmayacağına dair yemin etmişti. Bu sebeple III. Giorgi'nin de "*Kars'ı alır yıkarım*" sözüne karşılık II. Saltuk, savaş alanından sessizce ayrılıp sözünü tutmuştur.²¹³ Bu cümleden de anlaşıldığı üzere Saltuklular her ne kadar güçlü bir beylik görünümünde olsalar da siyasi açıdan müşkül durumda oldukları barizdir. Bunun yanı sıra diğer beyliklerle yapılan siyasi birlikteliklerde de ara ara iletişim kopuklukları yaşanması sıhriyet vasıtasıyla kurduğu ilişkilerde bile Gürcü baskısına karşı mukavemet gösterilememesi bu vaziyeti daha net açıklamaktadır.

Ani'ye düzenlenen bu sefer hakkında Keşiş Grigor'un bize naklettiği farklı bilgiler mevcuttur. Verilen detaylarda sefer öncesi bazı hadiselerin meydana geldiğinden bahsedilmektedir ki Ani'ye yapılacak hücum öncesi Gürcü Kıralları Türk

Patrik Mihail'in Vekayinamesi, s. 197; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s.128; Anonim Gürcü Kaynağı, s. 349; V. Minorsky, a.g.e. s. 91.

²¹² Osman Turan'a göre esir düşen Emir Bedreddin II. İzzeddin Saltuk'un oğludur. Bk; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.29.; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s.128.

²¹³ F.Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s.125.

topraklarına saldırmaya hazırlanmış ve Arceş (Erciş), Khilat (Ahlat), Muş, Doğadaf, Manzgerd (Malazgirt) gibi bölgelerin hakimi olan II. Sökmen, kaynatası Adreddin²¹⁴'i 1160 senesi'nde Gürcistan üzerine sevk etmiştir. Buna göre iki ordu Okhtis(Oltu) bölgesinde karşı karşıya gelmiş ve şiddetli bir çarpışma cereyan etmişti. Yapılan mücadele neticesinde Gürcüler Türkleri yenip, onları firara mecbur ettirmişlerdi. Gürcüler tarafından birçok asker kılıçtan geçirilmiş ve emirlerden 300 kadar kişi esir edilmişti. Ancak o esnada, İslamiyeti kabul etmiş olan bazı Gürcü askerler Türk ordusunun saflarına geçmişler hatta Gürcü komutanı da yakalanarak Şah-ı Ermen'in yanına götürülmüştür. Ancak kendisine herhangi bir kötülük yapılmamıştı. Diğer kaynaklarda olmayan bu detayları veren Keşiş Grigor daha sonra Ani muharebesine geçerek bu hadisenin 1161 yazında bir pazartesi günü vuku bulduğunu belirtir.²¹⁵

Öte yandan vuku bulan bu hadisede II. İzzeddin'in neden savaş alanını terk ettiği sorusu örtülü bir şekilde kaynaklarda yer alır. Keşiş Grigor'un eserindeki verilen bilgilere binaen aynı şekilde İbnü'l Ezrak'ın eserindeki bir cümle bu olaya biraz daha temkinli ve sorgulayıcı bir şekilde yaklaşılmasına sebebiyet vermektedir. Müellife göre II. Sökmen Ani kalesini ele geçirmiş daha sonrasında Gürcü Kralı onları bu kalede sıkıştırmıştır. Eğer şehir daha önceden Türkler tarafından alındı ise burada II.Sökmen'in kaynatası II.İzzeddin ile herhangi bir yetki ya da ganimet anlaşmazlığına düşmüş olup bu sebeple II. Saltuk'un mücadeleyi yarıda kesip damadını yalnız bırakma olasılığını da vermektedir. Her ne kadar kaynaklar sebebi

²¹⁴ Ermeni müellif burada II. Sökmen'in kayınbabası olan II. İzzeddin'i kastetmiştir. Bk; Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Keşiş Grigor'un Zeyli, s.329- 330.

²¹⁵ Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Keşiş Grigor'un Zeyli, s.329- 330.

II. İzzeddin'in yeminine bağlasalar da bazı anlaşmazlıkların yaşanmış olabileceğinin olasılığını da saymak gerekir.²¹⁶

Gürcü Kıralları ele geçirdiği büyük ganimet ve esirlerle mağrur bir şekilde Tiflis'e dönerken Ahlat hakimi, Erzen hakimi ve diğer ileri gelenler de hezimet uğranmışlığın verdiği üzüntü ile kendi bölgelerine dönmüşlerdir. Bunun üzerine daha öncesinde kendi hakimiyet bölgesi olan Meyyafairkin'e dönmüş olan Necmeddin Alpı Musul veziri Cemaleddin (Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. Mensur el-İsfahani)'i Abhaz Kırallına elçi olarak yollamış Şahermen'in emirleri, Esbâgerd hakimi Emir Helderî el-Kurkutfî ve savaşta esir düşen daha nice kimseler adına Gürcü Kırallı'ndan şefaath dilemesi beklenmiştir. Vezir ve aynı zamanda devrin büyük âlimlerinden ve nüfuzlu kimselerinden olan Cemaleddin İsfahani, esirlerin serbest bırakılmasında başlıca amildir. Çünkü o dönemde kendisi oldukça hayırsever bir kimse idi ve müşkül durumda olan insanlar için yaptığı iyiliklerle nam salmıştı. Kourdurduğu vakıf ve hayratlarla birlikte Hicaz suyuolları için büyük meblağlarda para bağışlamış, Fenik ile Cizre arasında mühim noktada köprü yaptırmış, Musul'da yetimler için okul ve vakıflar kurmuş ayrıca yıkılan Kars Kalesi'nin tamiri için zamanında yedi bin dinar para göndermişti. Bütün bu yaptıkları göze alındığında çevre bölgelerde oldukça sözü geçen ve dinlenen kimse idi. Bu sebeple Gürcü Kırallı vezir ve alim Cemaleddin'in hatırına bazı esirleri serbest bırakmıştı. Hatta Vezir Cemaleddin olay esnasında esir düşen bir Hicazlı grubu da satın alarak esaretten kurtarmıştı. Ayrıca daha sonradan krala 5 bin dinar daha gönderip kimi kimsesi ve malı olmayan esirler için de şefaath istemiş ancak Abhaz Kırallı bunu kabul etmeyip

²¹⁶ *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Keşiş Grigor'un Zeyli*, s 329-330; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s.128; Osman Gürbüz, "Saltuklular", Erzurum,2002, s.82.

Osman Turan kaynak göstermeksizin II. Saltuk'un yemini yerine Kars'ı konu olan bir anlaşmanın mevzu bahis olduğunu vurgulamaktadır. Bk; Osman Turan, a.g.e.,s. 30.

kendi rızası ile bir kısım esirleri fidyesiz olarak serbest bırakmıştır. Diğer bir kayda değer hadise ise, Vezir Cemaleddin Tiflis'e vardığı sırada orada bulunan Müslüman hasta, kimsesi bulunmayan zayıflar adına bir bîmaristân (hastane) inşası için Gürcü hâkiminden müsaade talep etmişti. Ancak bunu Gürcü hakimi kabul etmemiş, Kırıl'ın bizzat yapacağı mevzusunda söz vermiştir.²¹⁷

İlk şoku atlattıktan sonra Gürcüler kendilerini toparlayıp karşı saldırıya geçmişlerdi. Ayrıca Irak Selçuklularının içinde bulunduğu taht kavgalarını fırsat bilerek kalabalık bir ordu hazırlamışlardı. Hızlı bir hazırlık sürecinden sonra Ani yenilgisiyle gücünü Türkler halen toparlanamamıştı. Ayrıca Gürcülerin Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde (Şaban 557) Kars'ı alıp uzun bir süredir İslam toprağı olan Duvin(Dubeyl) üzerine yürüdüğünü haberi gelmişti. Gürcüler Duvin'de oldukça büyük bir Müslüman kıyımı yapmakla birlikte çok sayıda kişiyi de esir olarak almışlardır. Şehrin çevre beylerden yardım alması konusunda gecikmeler yaşaması ayrıca Gürcülere karşı tedbirsiz vaziyette yakalanmış olması yapılan zararı ve kıyımı daha da arttırmıştır.²¹⁸ Gürcüler, vaktiyle Togan Arslan'ın oğlu Kurti'nin Gürcülerin kafataslarından yaptığı rivayet olunan kuleyi, camileri ve şehrin neredeyse tamamını yıkarak Gence tarafına doğru yönelmişlerdir.²¹⁹ Kaynakların ifadesine göre Duvin'den 60 bin kadar esir ve arabalarla çokça ganimet Tiflis'e götürülmüştür hatta rivayete göre Duvin'de ki bir caminin hilali indirilip bir tabuta konularak mollaların sırtına yükletilip yalın ayak Tiflis'e kadar naklettirilmiştir.²²⁰ Harabe hale dönen

²¹⁷ İbnü'l Ezrak, a.g.e., s.128; Osman Turan, a.g.e.,s. 30.

²¹⁸ İbnü'l Esir, a.g.e., XI. s. 286; Vardan, a.g.e.,s.205.

²¹⁹ İbnü'l Ezrak, a.g.e.,s.130; Osman Turan, a.g.e.,s.30; Süryani Mihail Vekayinamesi,II.Kısım(1042-1195),Çvr.H.D. Andreasyan,1944,s..201; Urfalı Mateos,a.g.e.,s.331.

²²⁰ Urfalı Mateos'tan naklen; “ Ani'li Samuel'e nazaran Kral Gorgi'nin aldığı esirlerin sayısı 60 bin baliğ olmuştı. Dovin'in zaptı haberi duyulunca bu şehrin hakimiyeti hakkında iddiada bulunan Azerbaycan emiri İldegiz, derhal koştu ise de Gürcü Kırılına yetişemedi. O şehrin boşaltılmış ve kül edilmiş olduğunu görünce,Dovin'in şimalinde bulunan Merian müstahkem mevkiine şiddetle hücum etti. O, orada çok kan akıttı ve orasını ateşe verdi. 4 bin Ermeni ve Gürcü bu yangında telef oldular.

Duvin, kaynakların da dile getirdiği üzere bir daha belini doğrultamamıştı. Daha sonrasında ise eski Küçük Arşaklıların son başkenti Sasani Marzbanlığı ile İslam Emirliği'nin merkezi oluşu gibi bazı hatıralar ile sadece “Altun-Tahkt” adı ile anılan bir ören yeri olarak kalmıştır.²²¹ Hızını alamayan ve sürekli ganimet elde etmenin verdiği cesaretle Gürcüler, tekrar istila hareketlerine başlamıştı. Duvın'ın zapt edilmesinden bir müddet sonra Cinze(Gence) de de aynı hadiseler yaşanmış, Gürcüler merhametsizce davranarak burada da birçok Müslüman'ı kılıçtan geçirip, kalanları da esir olarak beraberinde götürmüşlerdir. İbnü'l Esir vukuu bulan bu hadiseye dair çok net bir şekilde bilgi nakletmiş, buna göre olaylar şu şekilde gelişmiştir:

“ Gürcüler bu yıl, (557) Şaban ayında(Temmuz- Ağustos 1162) sayıları 30 bini bulan büyük bir ordu toplayarak İslam ülkelerine girdiler. Azerbaycan'a bağlı Duvin üzerine yürüyerek şehri zapt ve yağma ettiler. Duvin ve köylerinde 10 bin kişiyi öldürdüler. Kadın- erkek pek çok kişiyi esir aldılar. Kadınları soyup çıplak ve yalın ayak götürdüler. Bu arada cami ve mescitleri de yaktilar. Gürcüler kendi ülkelerine varınca kendi kadınları bile yapılanları ayıpladılar ve “ Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz.” dediler; Müslüman kadınları giydirdiler.”²²²

Müslümanlara yapılan bu denli ağır hakaret ve eziyetler çevre bölgelerde bir anda şiddetli öfkeye sebep olarak bir nevi cihat ruhunu canlandırmıştır. Müslümanların

İldeniz, Artsakh eyaletindeki Aşnag kasabasında da aynı harekette bulunup 7 bin kişinin alevler içinde mahvolmalarına sebep oldu. İldeniz oradan da Gugark eyaletine gidip Gag ovasında karargâh kurdu. Bu sırada onlar, Giorgi'nin büyük bir orduyla beraber kendilerine karşı yürüdüğünü haber aldılar. Bundan korku içine düşen Müslümanlar, ağırlıklarını ve aldıkları esirleri orada bırakıp derhal kaçtılar. Ermenilerle Gürcüler, terkedilmiş olan ganimeti ve esirleri topladılar.” Bk; Urfalı Mateos, a.g.e., s. 355, not.103.

²²¹ F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.395-397, Anılı Kadı Burhaneddin, a.g.m.,s.466; Vardan,a.g.e.,s.206; F.Kırzioğlu, Kıpçaklar,s.126.

²²² İbnü'l-Esir,a.g.e.,C.XI,s.234.

eziyete uğramasının yanı sıra artık sıranın kendi hakimiyet beldelerine geleceğinden endişe duymaya başlayan Azerbaycan, İsfahan ve Cibal hakimi Atabek İlideniz²²³, ilk önce Musul Emiri Atabek Zengi'nin Sultan Arslanşah'a sadakatini sağlamlaştırmıştı. Daha sonra 1163 Temmuz (558 Şaban)'da hem Irak ordusunu hem de çevre beylerden olan II. Sökmen ve Dilmaoğlu'ndan, Meraga emir İbn Aksungur ve diğer Doğu Anadolu Türk beylerinden manevi ve askeri olarak gerekli desteği almasıyla Gürcüler üzerine sefere çıkmıştır.²²⁴ Atabek İlideniz'in komutasında ve Sultan Arslanşah'ın emrinde sayıları 50 bini bir ordu ile birlikte müttetik kuvvetler Gence'de bir araya gelmişler ve gerekli sefer hazırlıklarına başlamışlardı. Bu sırada Sultan, emir Sökmen'e ayrıca çok ikramlarda bulunmuş ve ona "İci" (ağabey) diye hitap etmişti.²²⁵ Sultanın ve Atabek'in Hemedan'da sefer için istişarede bulundukları sırada Gürcü Kıralları, Atabek İlideniz'e bir mektup yazma cesaretini göstermişti. Ayrıca Gence ve Beylekan şehirlerinden her yıl gelen ve kiralın hazinesine konan haracı, bir elçi vasıtasıyla isteyecek kadar ileri gitmişti. Atabek bu durumu Sultana arz ederek durumun ne derece vahim ve seferin elzem olduğu konusunda tafsilatlı bilgi vermişti.²²⁶ Atabek mektuba cevaben: *"Benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir..."* diyerek

²²³ Atabek İlideniz hakkında tafsilatlı bilgi için bk; Mirza Bala, "İlideniz" mad. İslam Ans. C.V,2.syf.561.

²²⁴ Kaynaklarda Doğu Anadolu Türk Beylerinin tümünün bu sefere iştirak ettiği belirtilmiştir ancak Saltukluların adının ayrıca zikredilmediği de bir gerçektir. Çünkü hiçbir kaynak net bir şekilde bu beyliğin sefere katıldığını belirtmemiştir. Daha öncesinde II. Saltuk Gürcüler'in Ani'yi istilası sırasında mücadelenin ortasında diğer Türk Beyliklerini yalnız bırakarak onların mağlup olmasına sebep olmuştur, bu vecihle bu sefer sırasında beyliğin kaynaklarda adının geçmeme ihtimali vardır. Ancak tüm Doğu Anadolu Beylikleri olarak sefer yapıldığı ayrıca Saltukluların Irak Selçuklular'ını metbu tanıdığı göz önüne alınırsa Saltukluların da bu seferde yerini aldığını söylemek mümkündür.

²²⁵ Osman Turan'dan naklen; "Türkçe ağabey manasına gelen 'ici' hitabı bütün Ortaçağlar boyunca Türkler tarafından kullanılmıştır." Bk; O.Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara,1988, s. 17.

²²⁶ el-Hüseyni, a.g.e.,s.111.

Gürcüler üzerindeki kararlı tavrından vazgeçmemiştir.²²⁷ Bunun üzerine gerekli hazırlıklar tamamlanmış ve müttefik Türk ordusu Duvin üzerinden Kür boyuna geçmiş, bunu haber alan Gürcü hakimi elçisi vasıtasıyla Türk grubunun askeri gücünü aşağı yukarı tespit etmişti. Mücadelesi oldukça zor olan bir durumla karşılaşacağını anlayınca, hemen ikinci elçisini Sultan'a göndererek isteklerinden vazgeçtiğini Sultan'ın her türlü dileğini yerine getirerek hizmetinde olacağına dair barış istemiştir. Bu durum Sultan'a ve II. Sökmen'e bildirilmiş ancak Duvin hadisesinin intikamı ve ziyadesiyle birçok Türk beyleriyle yapılan hazırlıklar ve sarf edilen para dolayısıyla bu teklife yanaşılmamış ve Gürcü elçisi münasip bir dille geri çevrilmişti. Sarfedilen barış çabalarının boşa çıkması sebebiyle Gürcü hâkimi de var gücüyle çarpışmaya hazırlanmış ve iki ordu 5 Şaban(13 Temmuz) 1163'te²²⁸ Gag ovasında karşılaşmıştır.

İlk saldırı Gürcü cephesinden gelmişti. Büyük bir ordu ve daha önce benzeri görülmemiş savaş aletleri,(1184 yıllarında Karadeniz'in kuzey cephesinde Rusları oldukça bunaltan Kuman Kıpçaklarının kullanmış olduğu çarklı yaylar ve petrol ateş topu fırlatan sapanlar gibi...) güçlü atları ve hırslı Kıpçak askerleriyle Gürcüler savaş meydanındaki yerlerini almışlardır. Gürcülerin kuvvetli saldırıları karşısında zorlu bir mücadele gösteren Türkmen cephesi ise başta bazı sıkıntılar yaşasa da daha sonrasında Irak kuvvetlerinin de yardımıyla Kıpçak-Gürcü müttefikini bozmayı başarmışlardı. Güçlü savunma sonrasında art arda gelen hücumlar neticesinde Gürcü Kıralları ve güçleri tamamen dağıtılarak firara mecbur ettirilmiştir. Aldığı hezimet

²²⁷ Gürcü kaynağına göre ise Sultan, elçi göndererek Gürcülerin askeri vaziyeti ve hazırlıkları hakkında gerekli bilgileri sağlayarak seferin zamanının müsait olup olmadığına öyle karar vermiştir. Bk. Anonim Gürcü Kaynağı, s.350

²²⁸ İbnü'l Esir ve Sadreddin el- Hüseyini savaşın 558 Safer(Ocak- Şubat 1163) tarihinde gerçekleştiğini görüşünü paylaşırlarken, İbnü'l Ezrak 9 Şaban 558(Temmuz 1163) tarihi üzerinde durur. Bk; İbnü'l Esir, a.g.e., C.XI, s.234; el-Hüseyini, a.g.e., s.112; İbnü'l Ezrak, a.g.e., s.134.

²²⁸ el-Hüseyini, a.g.e.; s.113.

karşısında daha fazla direnemeyen, yüzlerce askeri öldürölüp çoğı da esir edilen Gürcü Kıralı, çareyi mücadele alanından uzaklaşarak kaçmakta bulmuştu. Kaynakların belirttiğıne göre oldukça sık ağaçla kaplı ve bulunması imkânsız bir ormana saklanmıştı.²²⁹ Gürcistan’a giren Türkler kaynaklara göre 10 bin kadar asker öldürölüp çok sayıda esir alarak Ani ve Duvin şehirlerinin intikamını almışlardır. Kralın kaçması sebebiyle ardında kalan ağırlıkları ve hazineleri ele geçirilmişti Hatta elde edilen ganimet o kadar fazla olmuştur ki Sultan’a verilen bir kağı altın ve gümüş kaplarla dolu araba, Hemedan’da bir camiye gönderilerek sebil (su içmek) olarak kullanılmıştır. Ele geçirilen ganimetin fazla olması hasebiyle insanlar günlük işlerinde bile altın ve gümüşü kullandıkları rivayet edilir. İbnü’l Ezrak eserinde Ahlatşahı’nın aldığı ganimet hakkında onun Ani’deki yenilgisinin ardından kaybettiğı mal ve mülkten otuz kat daha fazla olduğunu söyler. Diğer bir kaynağıımız olan Rahat’üs Südur da ise bu sefer ile ilgili şu bilgileri verir; Atabeg İldeniz’in İnanç Bey ile muharebeye tutuşmasından dolayı Abhaz(Gürcü) kiralını İslam memleketlerine saldırmıştı. Sultan’ın bayrağı altında toplanan Müslüman kuvvetlerinin Gürcölere karşı taarruza geçmiş ve ‘kırmızı ipek bayrakları’ açıp ‘Türk Neyi’ ile gümbürtü başlatıp Gürcölere perişan etmişlerdir.²³⁰ Ayrıca: “*Sultan ve Atabek’in ordusu Gürcülerden intikam almak için ülkelerini istila ettiler. Müslüman olması hasebiyle Atabek, ordusunun şiddet kullanmaması için oldukça fazla çaba sarf etmiştir. Bir tek Gürcü askeri bile kaçamamış, Kral da esir edilmiş bununla beraber bütün sancaklar, altın süslemeler, gümüş ve altın kaplar, devlet hazinesi ele geçirilmişti. Kral ise son bir çaba ile atına binip kaçmıştır.*”²³¹ Gürcü kaynağı, alınan

²²⁹ İbnü’l-Esir,a.g.e.,C.XI.,s.286; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 93.

²³⁰ Ravendi,*Rahat’üs-Südur Ayetü’s-Sürur*,s.287-289.

²³¹ İbnü’l-Esir,a.g.e.,C.XI.,s.286- 287;Sadreddin el-Hüseyni,a.g.e.,s.111;Vardan,a.g.e.,s.206;Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 93.

yenilgi üzerinde durmaz. Kısa ve önemsiz bilgi vermekle beraber Türkmenlerin Somhet'i de ele geçirdikten sonra Gag Kalesini muhasara ile etrafını tahrip ettiklerini, bildirerek İslam kaynaklarında olmayan bazı boşlukları doldurur.²³² Sefere dair verilen bir tafsilatlı bilgi de İbnü'l Esir'in eserinde mevcuttur. Müellif Gürcülerin mağlubiyete uğramasının sebebini şu şekilde özetler:

“Gürcülerden bir kimse İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve ona ‘Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkadan üzerlerine saldırayım.’ demişti. İldeniz teminatı aldıktan sonra onunla birlikte askeri bir birlik göndermişti. Gürcülerin yanına varacağı günü de tespit edip sözleştiler. Tam savaş esnasında Müslüman olan gürcü de İldeniz'in askerleriyle oraya varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcülere saldırdı. Bunun üzerine Gürcüler mağlup ve perişan olup pek çok kişi öldürüldü ve esir alındı. Müslümanlar Gürcülerden sayılamayacak kadar çok mal ele geçirdiler. Gürcüler sayıca fazlalıklarına güvendiklerinden zaferden emindiler. Fakat Allah onların umutlarını boşa çıkardı. Müslümanlar onları takip edip üç gün üç gece boyunca öldürmeğe ve esir almaya devam ettiler. Nihayet galip ve muzaffer olarak döndüler.”²³³ İslam kaynaklarında sefer bu şekilde bir seyir alırken Ermeni müellif Vardan seferi şu şekilde özetler; Duvin'in Türkler tarafından alınması, Ani şehrinin yakınlarında bulunan Miren şehrinin yakılıp yaklaşık 4 bin Hıristiyanın öldürülmesi ve ardından Gag ovası'nın istila edilmesi üzerine bütün Ermeni halkı oldukça müteessir olmuşlardır. 1 ay süresince yağma edilen Gürcistan'dan sonra Ani'ye ilerleyen

²³² Anonim Gürcü Kaynağı, s.349.

²³³ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 234.

Atabek ve müttefik ordu Gürcülerin direnmesine rağmen en nihayetinde Ani'yi Gürcülerden almışlardır.²³⁴

Seferin zafer ve ganimetle neticelenmesiyle müttefik ordular dağılmış ve bölge hâkimleri kendi memleketlerine dönmüşlerdir. Bu arada Ani Bölgesi Emirliğini Atabeg İldeniz, Şeddadlıların sonuncusu Şahenşah Sultan'a(1163-1200) vermiştir.²³⁵ Kazanılan zaferin ne denli mühim olduğu ve sonrasında Türkler arasında oldukça büyük bir sevince sebep olduğu o sırada Ahlat'ta bulunan müelliflerden İbnü'l Ezrak'ın anlatımıyla şu şekilde tasvir edilmiştir;

*“Ben o savaş esnasında Bitlis'te idim fakat zafer müjdesi Ahlat'a geldiğinde ise el-Fâr'dan bir cemaatle Ahlat'a indim. Zaferden iki gün sonrası, 300 baş hayvanın kurban edilip etlerinin yoksullara, zayıflara dağıtıldığı muhteşem bir gündü. Birkaç gün sonra Şahermen Ahlat'a geldiğinde halk mal ve süs eşyalarından benzeri görülmemiş her şeyle süsleyerek zaferi kutladılar. Ramazan ayının başında Bitlis hakimi de Ahlat'a geldi, bunun gelişi sebebiyle şehir tekrar süslendi ben ise o sırada Bitlis'te bulunuyordum.”*²³⁶

Gürcülerin üzerine yapılan başarılı seferin ardından Doğu Anadolu beylerinin her biri kendi bölgelerine çekilmişti. Değişen güç dengelerinin gittikçe hassas bir vaziyet aldığını anlamış olan II İzzeddin Saltuk, tekrar sıhriyet vasıtasıyla yeni güç unsurları bularak kendi konumunu berkitme politikasına yönelmiştir. Bu sebeple güçlü Türk Beyliklerinden Danişmendlilerin baş rakibi Türkiye Selçuklu hükümdarı

²³⁴ Vardan,a.g.e.,s.206

²³⁵ Fahreddin Kırzioğlu,a.g.e.,s.127.

²³⁶ II. İzzeddin Saltuk'un sefere katıldığına dair tek bilgi veren kaynak Anonim Gürcü kaynağıdır. Ancak İbnü'l Ezrak'ın da belirttiği üzere seferin başarıya ulaşmasının ardından Türk emirler birbirlerini tebrik etmek için ziyarette bulunurken II.İzzeddin'in bu ziyaretlerde adı geçmemektedir. Bu cümleden hareketle II.İzzeddin Saltuk'un sefere iştirak etmiş olsa bile hala diğer Türk Beyleri ve aynı zamanda hem Ahlatşahlar hem de Erzen Beyleri o sırada Saltuk'un damadı olmasına rağmen onlar nezdinde saygınlığının düzelmemiş olduğunu varsaymak mümkündür.Bk.İbnü'l-Ezrak,a.g.e.,s.134- 135.

II. Kılıç Arslan ile kızını evlendirmek yoluyla akrabalık kurma girişiminde bulunmuştur.²³⁷ Doğu Anadolu sahasında gerekli güç dengelerini sağlamak maksadıyla bölgedeki siyasi birliğin Türkiye Selçukluları himayesinde olması adına büyük bir çaba sarf eden II. Kılıç Arslan için bu evlilik, büyük bir önem arz etmekteydi. II. Kılıç Arslan Doğu Anadolu sahasında hakimiyet kurarak Türkiye Selçukluları için tehlike arz etmekte olan Danişmend Beyliği ayrıca Bizans-Danişmend müttefikliği üzerinde baskı politikası oluşturma amacı gütmekteydi. Bu sayede Bizans ve Danişment kuvvetini ortadan kaldırma hamlesini gerçekleştirekti.²³⁸

Kıyılan nikâhın ardından II. Saltuk kızını yüklü bir çeyizle yola çıkarmıştı. Gerçekleşen bu izdivacın her iki taraf adına iyi ilişkiler geliştirmesi temenni ediliyordu. Ancak Danişmend Beyliği, oluşacak olan bu güç bloğu ile kendi hâkimiyet sahalarının oldukça fazla tehlikelere maruz kalacağını, belki de güçlü müttefiki Bizans'ın bile kendilerinden vazgeçeceğini bildiğinden bir takım önlem alma politikalarına yönelmiştir. Buna göre Danişment Beyi Yağıbasan, Saltuk'un kızını yola çıkarmasını beklemiş ve daha sonra gelin alayını basarak Saltuk'un kızını kaçırmıştı. O dönemde Kayseri meliki olan yeğeni Zünnun'a götürerek gelin olarak vermişti.²³⁹ Ancak İslam hukukuna göre gelin zaten II. Kılıç Arslan ile evli idi. Bu durumda tekrar başka biriyle evlenmesi caiz değildi. Gelin ilk önce İslam dininden

²³⁷ İbnü'l Esir, 560 (1164- 1165) senesinde yaşanan hadiseleri anlatırken II. İzzeddin Saltuk'un, II. Kılıç Arslan'ın hakimiyetine girdiğini hatta kızını Sultan'a vermek suretiyle akrabalık kurduğunu belirtmiştir. Bk; İbnü'l- Esir, a.g.e.,C.XI.s. 257- 258; Aynı şekilde Anonim Selçukname'de de Saltuklu hükümdarının II. Kılıç Arslan'a itaat ettiği kaydedilmiştir. Bk; *Anonim Selçukname*, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Çev. Feridun Nafiz Uzlu, s. 26.

²³⁸ II. Kılıç Arslan ile Bizans İmparatoru Manuel arasında yaşanan şiddetli harpler sırasında Yağıbasan, Manuel ile müttefik idi. Bk; Yınanç, "Dânişmendliler", İA, İstanbul, 1993, III,s. 474.

²³⁹ A.C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries" *Anatolian Studies* 56, 2006,s.129.

çıkartılarak Hristiyan olması sağlanmıştır. Bu suretle II. Kılıç Arslan ile olan nikah düşürülmüştür. Daha sonrasında ise tekrar İslam'a döndürülen gelin Kayseri Meliki Zünnun'un eşi olarak kalmıştır.²⁴⁰ Nasireddin Muhammed'in kızkardeşi olan bu hatun II. Kılıç Arslan ile nikâhlanmış ancak nikah geçersiz kalmıştır. Önce Zünnun ile 1159'da evlendirilmişti. Bu hatun daha sonra da Haleb Meliki İsmail Zengi ile (1178?) izdivaç yapmıştır.

Yapılan bu ağır hakaret karşısında oldukça hiddetlenen II. Kılıç Arslan, Yağbasan üzerine yürüme kararı almıştır. Zira yapılan bu hakaret daha önce hiçbir Türk töresinde rastlanılmamış oldukça aşağılayıcı bir hadise idi. Kılıç Arslan Yağbasan üzerine sefer düzenlemiş ancak büyük bir yenilgi ile kendi sahasına çekilmiştir. Bu mücadele esnasında Danişmedli emiri de hayatını kaybetmiştir.²⁴¹ Gerçekleşemeyen bu izdivaç sonrası II. İzzeddin'in kendi konumunu sabitlemek için ne tür bir politika takip ettiği hakkında kaynaklar bilgi aktarmamışlardır. Bununla beraber ölümüne kadar II.Saltuk hakkında da her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun 1168 itibariyle hayatta olmadığı bu sebeple yerine oğlu Nasireddin Muhammed'in Saltuklu hakimi olarak yönetime geçtiğini biliyoruz.²⁴² İzzeddin Saltuk'u yönetime geçen iki evladı olmuş bunlardan ilki Nasireddin Muhammed diğeri ise kızı olan Mama Hatun'dur.²⁴³ İzzeddin Saltuk zamanında Saltuklu Beyliği en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Beyliğin sahası Erzurum, Tercan Bayburt, Micinkert, Kars, İspir, Oltu, Ardahan ve Artvin'e kadar uzanmakta idi.²⁴⁴

²⁴⁰ İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ans.*,C.VII,s.674; *Türk Ansiklopedisi*, C.XXVIII, s. 87, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1980.

²⁴¹ İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler Ans.*,C.VII,s.674.

²⁴² İbnü'l Ezrak,a.g.e.s.152.

²⁴³ İbn Vâsıl,*Müferricü'l-kurûb*, nşr. Cemaleddin es-Seyyâl, Kahire, 1960, III, s.118.

²⁴⁴ F.Sümer, *Türk Beylikleri*, s.33; İlhan Erdem, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, *Türkler Ans.*,C.VII,s.674.

III.BÖLÜM

İzzeddin Saltuk Dönemi Kafkasya Politikası

1.II. İzzeddin Dönemi Erzurum ve Kafkasya

Bilindiği üzere Saltuklu hakimiyetine erişene kadar Erzurum birçok değişik dönemden, hakimiyetlerden ve kültürlerden en çok da isim değişikliğinden nasibini almıştır. Saltuklu hakimiyeti sırasında her ne kadar Erzurum hakkında kifayyetli bilgiyi verecek kaynaklar olmasa da dönemsel bazda diğer devletlerle ilişkiler göz önüne alındığında çok sayıda mühim politikanın şekillendiği görülebilir. Saltuklu Beyliği'nin ilk sıradaki hamisi Büyük Selçuklu Devleti olmuştur.

Selçuklu Devleti'nin izlediği genişleme politikaları çerçevesinde kendine bağlı ancak bulunduğu bölgeyi şenlendiren ve mevcut halka iyi bir şekilde muamele eden beylikler vasıtasıyla Selçuklu kendi hakimiyetini sağlamış ve bu şekilde elde ettiği yerlerde kalıcılık sağlayabilmiştir. Selçuklu Devleti'nin Anadolu'daki girişi ve Kafkasya üzerinde izlediği adımlarının takipçisi kaynakların çoğunun kabul ettiği görüşe göre 1080 senesi itibariyle mevcudiyetini ispatlayan Saltuklu Beyliği olmuştur.

Saltuklu Beyliği mevcudiyet arz ettiği saha itibariyle hem coğrafi hem beşeri hem de siyasi bakımdan mühim stratejik bir konumda bulunuyordu. Bizans hakimiyetinin Anadolu'nun Doğu kesiminde varlığını yitirmesinin ardından bölgede Selçuklu Devleti'ne hizmet eden diğer Türk Beylikleri ile bölgenin hemen hemen yerlisi olarak nitelendirilen Ermeniler mevcut idi. Bunun yanı sıra Bizans kendi yerine bir nevi varlığının devamı gibi gözüken Gürcüleri bırakmıştı. Netice itibariyle Gürcüler, Bizans ile aynı mezhepten gelen dindış sayılıyorlardı. Ancak buna karşın

Ermeniler, farklı bir oluşumu, Bizans'a göre sapmış bir mezhebi takip ediyorlardı. Bu sebeple Ermeniler ve Bizans arasındaki kanlı mezhep çatışmaları bölgede hiç eksik olmamıştır. Buna nazaran Ermeniler, oldukça aktif bir politika izleyerek kendi çıkarları doğrultusunda zaman zaman Bizans'tan, Gürcüler'den yana olup ya da Selçuklu Türklerinin safında yer almışlardır. Bu değişken politika ve coğrafya içerisinde şekillenen Saltuklu Beyliği de yaşanan saf değişikliklerinden nasibini çokça almıştır. İlk olarak bölgenin siyasi bakımdan ne derece önem arz ettiğine ve bu yönde gelişen devlet düzenlerine bakmakta fayda vardır.

Bilindiği üzere Bizans kendi içinde yaşadığı iç çekişmeler ve uğradığı ekonomik zafiyetler sebebiyle sancılı bir sürece girmişti. XI. Yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'nın durmu, Bizans Devleti'nin ferdiyetçilik siyaseti gütmesiyle daha kötü hal almıştı. Bizans'ın doğu siyasetindeki en temel hedefi, Kafkasları kendi hakimiyet alanında tutmaktır. Öncelikle Kafkasya daha doğru bir ifade ile Saltuklu Beyliği'nin doğrudan alakadar olduğu Transkafkasya²⁴⁵ (Güney Kafkasya) sahasının, Selçuklu Devleti için neden mühim bir rolü olduğuna açıklık getirmek gerekir.²⁴⁶

Selçuklu Devleti kurulduğu dönemde mevcut Türk töreleri üzerinde oluşmuş bir yapıdır. Bu sebeple akınlar ve ganimet elde etme, genişleme siyasetinin bir parçasını oluşturmuştur. Dini bakımdan İslamiyet ile bütünleşmesi de onun fetih siyasetindeki diğer sacayaklarından biridir. İslami değerlerle Türk töreleri birleşerek gaza ruhunu canlandırmış ve böylelikle fetihlerdeki yön verme siyaseti daha sağlam

²⁴⁵ Transkafkasya ya da diğer ifadeyle Güney Kafkasya bir coğrafi bölgedir buna göre bu bölge Büyük Kafkaslar'ın doruklarından başlayıp, Küçük Kafkasların güney eteklerine kadar uzanmakta olup, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bu bölge içerisinde yer alan ülkelerdir. Bk. Fahrettin Çiloğlu, 'Kafkasya Konusunda Yanılgılar ve Yanlışlar'. Kafkasya Yazıları Dergisi, Yıl:1, S:3 Sonbahar/ Kış, 1998,s. 41.

²⁴⁶ Osman Turan,*Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*,s.112;420-432.; Yaşar Bedirhan, "Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası", Basılmamış Doktora Tezi,Konya, 1999.

bir zemine oturtulmuştur. İlk olarak Kafkaslarda düzenli Selçuklu kuvvetleriyle, Bizans Devleti ciddi manada 1037 yazında Berkri şehri yakınlarında karşılaşmış ve bu mücadeleden Türkler galip olarak çıkmışlardır.²⁴⁷ Bizans'ın o dönemki doğu siyaseti gereğince, Ermenilerin bulundukları bölgeleri doğrudan kendine tabii kılması onun Kafkaslardaki Türk ilerleyişini durduracağı yönündeydi. Nitekim Selçuklu kuvvetleri bu kısım topraklarda doğudan çok rahat biçimde Güney Kafkasya ve Anadolu yönünde ilerlemede kolay yollar bulmaktaydılar. Ancak takip ettiği strateji uyarınca Bizans, Ermenilerin askeri potansiyelini baltalamakla bir nevi Selçuklu lehine kolaylık sağlamış oluyordu. Çünkü aradaki mevcut Ermeni toprakları onu Selçuklularla doğrudan çatışma içine girmekten alıkoyuyordu fakat aradaki tampon bölgenin ortadan kalkmasıyla Bizans Selçuklu mukavemetiyle yüzyüze kalmaktaydı. Aynı hatalı siyaset Gürcüler üzerinde de yapılmıştır. Gürcü Bagratilerin Bizans'ın kendisine zarar vereceğinden endişe duyması sebebiyle Gürcü Bagratilerin beslediği elli bin kişilik orduyu dağıtmış yine aynı şekilde doğudan gelebilecek Selçuklu akıllarına karşı tedbir yerine zafiyet ortaya konmuştur.²⁴⁸ Bizans'ın aynı zamanda bu devletlere karşı takındığı hasmâne tavır, var olan bağların iyice kopmasına yol açmıştır. Bu siyasi ortam da iyice gevşemiş olan güç odaklarına karşı Tuğrul Bey zamanından beri akınlar düzenlemekte idi. Selçuklu Devleti'nin başlıca hedefi Batı idi ve bu bölgedeki temel iki güç unsur da Fatimiler ve Bizans'tı. Bizans ile yapılacak mücadelelerde temel nokta Kafkasya olduğundan buranın hakimiyet sahası içinde tutulması gerektiği çok iyi bir şekilde bilinmekteydi. Ancak Kafkasya sadece akınlar için değil Selçuklu içinde gittikçe büyüyen Türkmen meselesinin de çözümünde kilit nokta idi. Buna göre Türkmenler hep Arran ve Anadolu taraflarına

²⁴⁷ Konuralp Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", Türk Kültürü, XIII/387, s.420-432.

²⁴⁸ R.A. Hüseyinof, "Malazgirt ve Kafkaslar", T.AD.s. 62- 63.

gönderilerek buralarda yerleşmelerine destek verilmiş daha sonraki Anadolu ve Kafkaslara yapılacak akınlar için stratejik ve askeri üsler kazanılması sağlanmıştır.²⁴⁹ Alp Arslan ise batı yönündeki bu ilerleyiş mekanizmasında amcazadesinin yolunu takip etmiş ve fetihlerde daha kalıcı izler bırakmıştır. Anadolu ile birlikte Güney Kafkasya üzerine seferler düzenlemesi ileriki süreçteki Gürcü- Selçuklu ilişkilerinin yol haritasını belirlemiştir. Öncelikle Güney Kafkasya, Selçuklular için Anadolu üzerine yapılacak akınlarda hinterlandı desteklemek ve korumak adına siyasi ve askeri bakımdan mühim bir rol oynuyordu. Orta Asya ve Anadolu'yu Orta Doğu'ya, Orta Asya'yı da Anadolu vasıtasıyla Avrupa'ya bağlayan Güney Kafkasya, doğu-batı ekseninde Orta Asya'nın denizlere bu sayede deniz ticaretine ulaşmasını mümkün kılan en kısa ve uygun istikametler üzerinde yer almaktadır. Bu güzergâhlar aynı şekilde Gürcüler ve Ermenilerin emelleri için de aynı surette idi. Ancak herhangi bir siyasi varlığa sahip olamayan Ermeniler bu durumu Gürcüler vasıtasıyla güçlendirmekle yetiniyorlardı. Alp Arslan'ın seferlerinin ardından bölge Selçuklu yerleşimlerine açılmakla birlikte Güney Kafkasya'nın beşeri ve sosyal bakımdan çehresinin değişmesi de hızlanmıştır. İslami ve Türk değerler o sahaya taşınarak buradaki halklar ile kaynaşma sağlanmıştır. Bilhassa Melikşah'ın seferlerinin ardından hakimiyet tamamıyla Türk kesiminin eline geçmiştir. Yerleşen Türkmenler sebebiyle, oradaki halkı koruyup gözetleme zarureti ortaya çıkmış, Selçuklu zayıflama sürecine girene kadar bunu bizzat kendi üstlenmiştir. Ancak Melikşah'ın ölümüyle başlayan iç kargaşa ve taht kavgaları bölgedeki himaye sistemini de zayıflatmış, Selçuklu'ya bağlı yerel hanedanların güçleri Gürcüler tarafından kırılarak hem Anadolu hem de Selçuklu varlığı tehdit altına girmiştir.

²⁴⁹ K.Ercilasun, "Selçuklular'ın Kafkasya Politikası",s.429.

Görüldüğü üzere birçok mühim sebep Selçuklu'nun Güney Kafkasya'ya ve devamında Anadolu sahası içinde hakimiyet sürdürmesini zaruri kılmıştır. Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü saltanat kavgaları ile başlayan süreç zarfında aynı döneme rastlayan Haçlı Seferleri ile yeterli değer ve alaka gösterilmemesi Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya sahasını boş bırakmıştır. Anadolu içlerinde Haçlı Seferleri tüm hızıyla sürerken Türkiye Selçuklu Devleti'nin de bu hadise ile meşgul olması üzerine kuzeyden inen Gürcü tehlikesine karşı, mevcudiyet ve onların çevresine yakınlık bakımından mücadeleye en uygun beylik Saltuklulardır. Saltuklu Beyliği Gürcülerin ilerlemesiyle bazen tek başına bazen de diğer çevredeki Türk Beylikleri ile savunma ve müsait zamanlarda da saldırı politikalarını uygulamaya koymuştur. Saltukluların en mühim görevi aslında Gürcü tehlikesini önleyerek Selçuklu başkentinin, daha sonrasında beyliklerin mevcudiyetini ve onlara giden ve nihai önem arz eden ticaret yollarını ve son olarak Türkiye Selçuklularını da tehlikeye düşmekten alıkoyarak onların daimi olmasını sağlamıştır. Bir nevi kolluk kuvveti görevini üstlenerek aslında tampon bölge mahiyetinde çok ağır bir mesuliyetin altına girmiştir. Alp Arslan'ın ileri görüşlülüğüne dayanarak belki de bu göreve tam manasıyla uygunluk gösteren ve daim kılacak olan o zamanın şartlarında Saltuk Bey ve ailesi idi. Bu sebeple bir ihtimalle Erzurum ve havalisinin ona ve kendisinden sonra çocuklarına ikta edilmesi belirli bir sistemin ürünü olarak ortaya çıkmış olabilir.²⁵⁰

Gürcülerin saldırıları, Saltuk Beyin oğlu Emir Ali zamanında başlamıştır ve o dönem itibariyle sürekli taraflar arasında savaşlar sürüp gitmiştir. Emir Ali döneminden beri yaşanan hadiseler ondan sonraki Saltuklu Beyleri üzerinde bir takım tecrübeler bırakmış bu sebeple Gürcü siyasetine karşı önlemler almaya

²⁵⁰ R.A.Hüseyinof, 'Malazgirt ve Kafkaslar', Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.64- 65

yöneltmiştir. Emir Ali'den sonra beyliğin başına kardeşi olan Ziyaeddin Gazi geçerek Gürcüler ile mücadeleye devam etmiştir ancak onun döneminde beyliğin tek başına mücadele edemeyeceği anlaşılmış, Kıpçak destekli ve giderek güçlenen Gürcülere yönelik diğer beyliklerle sıhriyet bağları oluşturularak çift yönde mücadeleye başlanmıştır. Ziyaeedin Gazi'nin hakimiyeti kısa sürmüş bu sebeple yerine Emir Ali'nin oğlu olan II.İzzeddin Saltuk geçmiş ve beyliğin en fazla tarihe geçen hadiseleri onun zamanında vukuu bulmuştur.

II.İzzeddin, Saltuklu beyliğin başına Gürcüler üzerinde tecrübe sahibi olarak gelmiştir. Nitekim babasından ve amcazadesinin döneminden edindiği geniş tecrübeler onun beylik ile daha fazla ilgilenmesine ve bu yönde gerekli önlemler alarak genişleme çabalarına sevk etmiştir. Başkent Erzurum savunma stratejisine uygunluğuyla birlikte ticari bakımdan önem arz ettiği çok belirgindi ancak Erzurum'a yakın olan Ani ve Duvin şehirleri Erzurum'un mevcudiyeti bakımından daha da mühimdi. Erzurum, bir liman kenti ve önemli ticaret merkezi olan Trabzon ile de yakınlığı sebebiyle bu iki şehre yönelik ticari stratejik bir ortaklık kendiliğinden gelişmiş oluyordu. X. Yy. Arap coğrafyacılarından Mesudî ve Istahrî doğu ürünlerinin mühim bir antreposu olan Trabzon üzerinde ilgiyi toplarlar. Mesudî'ye göre burası, her sene Çerkezlerin, Müslümanların, Bizanslı, Ermeni vesaire tacirler tarafından sık sık ziyaret edilen ve birçok pazaryerine ev sahipliği yapan bir yerdi. Diğer yandan Istahrî'nin belirttiğine göre de; ' Trabzon Bizanslıların sınır şehridir; bütün tüccarlarımız oraya giderler. Yunan mamulâtı bütün kumaşlar ithal edilen dibaların hepsi Trabzon'dan geçer.' Bütün bu coğrafyacıların bulundukları ortak payda da Müslüman tüccarların ve Ermenilerin de mallarını

Erzurum üzerinden Trabzon'a ilettikleri yönündedir.²⁵¹ Buna göre II. İzzeddin Saltuk'un beyliğini başında bulunduğu süre boyunca hep bu yönde yani Güney Kafkasya ve Gürcüler üzerinde bir plan takip etme yolunu seçmiştir.

Arpaçayı ile Aras nehrinin birleştiği yere yakın bir mesafede bulunan Ani şehri Ortaçağ'da bilhassa beylikler döneminde Erzurum ve Selçukluların hayat damarı gibiydi. Bu şehir zamanla gerçekleşen imar ve iskân faaliyetleri çerçevesinde gelişmişlik arz ederek milletler arası bir ticaret merkezi konumuna ulaşmıştır. Bu sebeple Ani'den bahseden bir kısım araştırmacılar, 'Ani dünyanın en ilginç şehirlerinden birisidir. Bu şehir halkının en önemli meşgalesi ise ticarettir.' diye belirterek buranın ne derece mühim olduğu hakkında bilgi verirler.²⁵² Çok erken devirlerden beri incelendiğinde Ani ve Duvin gibi şehirleri barındıran Ermeniyye²⁵³, Erzurum hattında batı ile doğu arasında ulaşımı sağlayan ticaret yollarının kavşağı konumundadır. Uzakdoğu'dan gelen ticaret kervanları Ermeniyye'den kuzey transit yolu ekseninde Mısır'a Suriye'ye ve Kızıldeniz'e ulaşmış oluyorlardı. Yine aynı şekilde Hindistan'dan Karadeniz'e gelen baharat, inci ve kıymetli ağaçlar yüklü kervanlar Ani üzerinden Erzurum yönünde ilerliyorlardı. İç bölgelerde Horasan, İran

²⁵¹ İstahrî, Ebû İshak İbrahim, b. Muhammed, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. Câbir, Kahire, 1961.

²⁵² Faiz Necib İskender, *Ermîniyye*, İskenderiye, 1983, s.275, dipnot; 727'den naklen Ali İpek, 'Ortaçağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani', XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, C.III, TTK, 2010, s.700.

²⁵³ Ermeniyye; Emeviler devrinde El-cezire eyaletine tabi bir amillik iken sonraları bu eyaletten ayrılarak, doğrudan Hilafet merkezine bağlanan bir vilayete bu bölgeye Araplarca verilmiş olan isimdir. Büyük Ermeniye, Fırat'dan başlayıp Kür Irmağı'na kadar uzanıyor ve onbeş vilayete ayrılıyordu. Küçük Ermeniye ise Kızılırmak havalisine kadar uzanıyordu. Ermeniye'nin en mühim şehirleri Duvin, Erzen er-Rum, Arzincan, Badlis (Bitlis), Hilat (Ahlat), Naşova (Nahçıvan), Kars ve Ani idi. Bk. Cem Tuysuz, "Selçuklular Döneminde Azerbaycan", Erzurum, 1997, s.34-35; Ali İpek, 'Ortaçağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani', XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, C.III, TTK, 2010, s.700.

ve Bağdat'tan yol alan ticaret kervanları da Ermeniyye üzerinden kuzey istikametinde ilerleyerek dönemin mühim liman şehri olan ve Bizans ülkesine giriş-çıkışı sağlayan Trabzon'a ulaşıyordu. Türkistan yolu ile Hazar Denizi üzerinden gelen Çin ipeği, yağ, mum ve çay gibi ticari ürünler de Ermeniyye bölgesinde Ani ve devamında Erzurum üzerinden Trabzon'a, Erzurum'dan sonra da Anadolu'daki diğer ticaret yolları vasıtasıyla İstanbul yönünde veya Kilikya'ya doğru yol alıyordu.²⁵⁴ Belirtildiği üzere bütün bu bağlantı noktaları dikkatlice incelendiğinde Ermeniye bölgesine, bilhassa Ani'ye ulaşan ticaret kervanları ikinci durak olarak Erzurum'u kullanıyor ve bu şehir üzerinden istikametlerine devamlılık sağlıyorlardı. Ayrıca Ani ve Saltuklu başkenti Erzurum üzerinden kullanılan yol daha kısa ve diğer yollara nazaran daha emniyetli idi.

Erzurum, Ani ve Duvin merkezli bu üçgende üretim ve ticaret malları açısından bir inceleme yapıldığında her şeyden önce dokumacılığın ve canlı hayvan ticaretinin öne çıktığı görülmektedir. Yün dokuma elbiseler, çeşitli renklerde ve motiflerde bezenmiş kilimler, yastıklar, kalpaklar en çok ihraç edilen yünlü mamullerdi ve bunlarda kullanılan malzemelerin bilhassa boyanın tabii olması ve halkın 'Kırmız' denilen bir böceği yetiştirerek bu boyayı elde etmesi nedeniyle üretilen bütün mamuller oldukça pahalı idi. Diğer bir gelir kaynağı olan hayvancılığa bakıldığında da bu saha bilhassa Erzurum'un yüksek yaylaları Ani ve Kars şehri koyun ve sığır yetiştiriciliği için ideal merkezlerdi. Bu sayede canlı hayvan borsası da gelişmiş vaziyette idi. Ayrıca şu da önemle belirtilmelidir ki, Ani'de her kim

²⁵⁴ W. Hayd, a.g.e., 3,6,50; Manandian, *The Trade and Cities Of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, İng.Çvr. Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965, s.44.

hakimiyet kurmayı başarabilirse doğrudan Kars ve Muş gibi yerleşim yerlerinde de idari bakımdan otoriteye sahip oluyordu.²⁵⁵

Her ne kadar siyasi politik tabanlı görünse de doğrudan ekonomiyi alakadar ettiğinden II. Saltuk'un, Beylik içinde ve dış çevrede kabul görebilmesi için kullanılan paralar üzerinde de bir takım değişik yollar takip ettiğini biliyoruz. Nitekim kendinden önceki hükümdarlar devresinde böyle bir vaziyetin yaşandığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak görünen o ki II. Saltuk'un Bizans parasını taklit ederek kullanıma sunması kaynakların dikkatini çekmiştir. Bu durumun II. Saltuk tarafından siyasi mecrada söz sahibi olmak ve bünyesinde barındırdığı Hristiyan halkın da memnuniyeti sağlamak maksadıyla kasti olarak yapıldığı konusunda görüşler vardır. Ancak ticari açıdan böylesine güçlü bir zeminde ve bağlantı noktalarında bulunan beylik için bu uygulamanın daha çok ekonomik bazlı bir çıkar güttüğü kanısı daha akla uygun gelmektedir. Nitekim Anadolu sahasındaki uzun yıllar varlığından dolayı Bizans parasının varlığı yadsınamaz ölçüde idi ve yerel halkın alışkın olduğu para sureti Bizans parası idi.²⁵⁶ Belki de ticaret sahasına yakın olduğu yerlerin Ermeni ve Gürcü toprakları olmasından ve dolayısıyla dini bakımdan Hristiyan nüfusunun çoğunluklu bir tablo sergilemekteydi. Onlara ticarete daha kolaylık sağlayacağı ve ticarete daha fazla işlerlik katacağı yönünde bir düşünce de bu uygulamanın sebebi olabilir. Ve diğer civar beyliklere bakıldığında bu uygulamayı yapan ve sürdüren sadece Saltuklu Beyliği olmuştur.

²⁵⁵ Ali İpek, 'Ortaçağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani', XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, C.III, TTK, 2010, s.702.

²⁵⁶ XI. XII. Ve XIII. YY.'larda Resimli Türk Paraları, Derleyen; Behzad Butak, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1947, s.86.

Kafkasya sahası içinde birbirlerine komşu olan devletlerdeki siyasi yapının değişmesi ya da doğrudan Kafkasya sahasına yönelen herhangi bir istila sebebiyle siyasi ve tabi ki ekonomik açıdan meydana gelen değişimlerin, buradaki ticari yollara etki etmemesine imkân yoktur. Bu gibi durumlarda ticaret yollarının yönü değişir ya da belirli bir zamana kadar ticari faaliyetler inkıraza uğrardı. Müsait ortamın tekrar oluşup güvenli bir boyuta erişmesiyle, siyasi teşekküllerin tekrar oluşturulmasıyla bir süreliğine sekteye uğramış ticari faaliyetler, tekrar başlar ve eski ticaret yolları yeniden canlanma sürecine girerdi.²⁵⁷

Ticari faaliyetlerin bol olduğu şehirlerde refah seviyesi de arttığından Ani, Duvin ve devamında Erzurum, Ortaçağ döneminde devletlerin dikkatlerini kendi üzerine çekiyor, adeta cazibe merkezine dönüşüyordu. Bir taraftan Bizans İmparatorları, diğer yandan Gürcü Bagrat Kralları 1020'den sonra böyle bir gayretin içine girmiş oldular.²⁵⁸ Nitekim İslami dönemde Hilafet hazinesinin büyük bir kısmı gelirini bu merkezlerden sağlamış ve Bizanslılar da 1045 senesinde Ani'yi ele geçirdiklerinde mühim bir gelir kaynağına da sahip olmuşlardı. Saltuklu II. İzzeddin döneminde Ani bölgesi, Şeddadi hanedanının hakimiyetinde idi. Ancak Gürcülerin sürekli saldırıları Ani şehri ve dolayısıyla çevre yerleşim yerleri Gürcü tehdidine maruz kalıyordu. Güneykafkasya'da bilhassa Ani, Duvin, Gence ve Erzurum'a hakim olmak yukarıda belirtilmiş olan bütün ekonomik faaliyetlere de sahip olmayı beraberinde getiriyordu. Güneykafkasya sahasının bilhassa Ani'nin içinde bulunduğu vaziyet Saltuklu beyi II.İzzeddin Saltuk'u yakından alakadar ediyordu. Erzurum'un zenginliğinin yanı sıra bu yerlerde tesis edilebilecek Saltuklu hakimiyeti beyliği daha güçlü kılacaktı. Ani ve beraberindekiler yakın bir politika çemberinde idi. Bu sebeple

²⁵⁷ Yaşar Bedirhan, "Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası", Konya,1999,s.7.

²⁵⁸ Vardan, a.g.e., s. 168.

II.Saltuk, Ani hakimi ile kızlarından birini nişanlamak suretiyle Güneykafkasya'daki hakimiyet adımlarından birini atmıştır ancak ilerleyen süreçte ikili arasında yaşanan sebebi bilinmeyen bir hadise II. Saltuk'u, kızını Ani hakimine vermekten vazgeçirmiştir. Yaşanan bu tatsız hadise üzerine siyasi ve kişisel bir intikam almayı planlayan Ani hakimi II. Fadlun, sözde yaşanan hadiseyi geride bıraktığını ve Gürcü saldırılarını bahane ederek, şehri II. Saltuk'a teslim etmeyi teklif etmiştir. Bunu tereddütsüz kabul eden II.İzzeddin Saltuk'un aklında, muhtemelen Saltuklu Beyliği'nin Güney Kafkasya sahasında genişleyebileceği fikri yer almış olmalıdır. Ancak bu sırada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Gürcülerin eskisi gibi güçsüz olmadığı, bilakis Kıpçak desteğiyle daha da genişlemeye çalışmalarıdır. Şöyle ki kuzeyden gelen Alanlar(Osset) gibi kavimler tıpkı Kıpçaklar gibi Gürcülerin müttefiki olmuşlardır. Onların, genişleme siyasetinde başlangıcı oluşturan unsuru meydana getirmişlerdir. Gürcü Kıralları, Kıpçakları mühim pozisyonlara getirerek askeri gücünü tanzim etmiştir. Ayrıca askeri mevkilerde olmayan Kıpçak ailelerini de Saltuklu beyliği yönünde genişleyen yaylalara yerleştirmiştir. Gürcüler, Kıpçakları sözde tarım ve hayvancılıkla onlara yakın mevzilerde bulunan Türkmen yaylakçıları üzerine saldırı yapmaları konusunda cesaretlendirmişti. Böylelikle elde edilen yerlerin ve ganimetlerin tamamıyla onlara ait olacağı konusunda talimat verilmiştir.²⁵⁹ Kıpçaklılar'ın Gürcüler'e sağladığı destek ve gelişen politikayı Gürcistan tarihi şu şekilde dile getirmektedir: *“Kafkasya'nın bütün kapıları tehlikesizce Kıpçaklar'ın geçişine açıldı. Önce(David'in) kayın pederi ve kayınları ile büyük bir grup geçti. Onları zahmetle yanlarına getirme işinin sonuçları hiç de boşa gitmedi. Zira onların yardımlarıyla bütün ülke hükümdarlarının kalbine korku*

²⁵⁹ F.Kırzioğlu,Kıpçaklar,TTK,Ankara,1992,s. 122- 123

ve dehşet salan Türk gücüne ölümcül bir darbe vuruldu. Onlarla(Kıpçaklar) kral, inanılmaz girişimlerde bulundu. Kral, onları aileleriyle birlikte güzel arazilere yerleştirdi. Onlardan 40 bin seçme savaşçıyı seferlerine götürdü. Onları at ve silahla donattı. Ayrıca büyük zorluklarla eğitilmiş, hepsi Hristiyanlığa girmiş, seçme deneyimli ve kıymetli kimslerden oluşan 500 kişilik köleleri vardı. Kıpçaklar, bizzat kendileri yavaş yavaş Hristiyanlığa giriyorlar, her gün yeni dine girenlerin sayısı artıyordu. Bunlar, daha sonra general ve kumandanların birliklerine gönderilerek asla sırtını dönmeyen, ön saflarda çarpışan, iyi ata binen seçme süvariler olarak çalışıyorlardı.”²⁶⁰

Gürcü Kroniğinden de anlaşılacağı üzere Gürcülerin sistemli ilerleyişi, Türkmen hakimiyetindeki yerler ve buradaki Türk nüfus Gürcülerin ezici politikalarına maruz kalacağını göstermekteydi. Ani'deki siyasi bir oyunla bozguna uğrayıp ardından diğer beyliklerin yardımıyla belli bir fidye ödeyerek serbest kalan ve ülkesine dönen II. İzzeddin Saltuk için sıkıntılı bir dönem başlamıştır. Zira kendisinden sonra Gürcülerin elinde hala esir olarak duran emirleri ve savaşçıları için çok yüksek meblağlarda fidye ödemek zorunda kalmıştı. Ekonomik açıdan beylik, sarsıntıya uğrarken siyasi ve askeri bakımdan da birçok savaşçısını kaybetmiştir. Bu yenilgi, ticaret yollarının güvenliğini yitirmesine neden olmuş, denetimin kısmen Gürcülerin eline geçmesine yol açmıştır. Zira Ani'deki Hristiyan Papazlar her fırsatta Gürcüleri, şehri hakimiyetlerine alma konusunda destekleyici propagandalarını sürdürmüşlerdir. Bu cümleden de anlaşılacağı üzere II.İzzeddin'in yayılma siyasetindeki birinci adım gerçekleşememiş ve yeni planlar üzerinde yoğunlaşmıştır. İkinci adımda toparlanmanın ardından II.Saltuk'u daha ılımlı bir

²⁶⁰ Anonim Gürcü Kaynağı,s.320.

siyaset izlerken görüyoruz. Ancak 1161 senesi olayları incelendiğinde Gürcülerin tam manasıyla saldırıya geçerek Aras bölgesini aldıkları Ani'ye doğru ilerledikleri bilgisi gelir. Gürcülerin bu kadar yakın mesafeye gelmeleri, Saltukluların yanı sıra diğer Türk Beyliklerini de tedirgin etmiştir. Nitekim Saltuklu sahasından sonra sıradaki hedef kendi beylikleri idi. II. Saltuk amcazadesinin politikasını takip ederek kızlarından meşhur Şah Banu'yu Ahlat hakimi II. Sökmen ile evlendirirken diğer bir kızını da Erzen Beyi'ne vermişti. Yeni doğan güç birliği ile Gürcü saldırılarına karşı damatları ile birlikte hareket etmeye karar vermiştir.

1161'de müttefik beyliklerden oluşturularak düzenlenen Gürcü seferinde, İzzeddin Saltuk'un sefer alanını terk etmesinin bir savaş taktiği olup olmadığı konusu ihtilaflıdır. Bu hadise hakkında kesin surette görüş belirtmek kaynakların yetersizliği sebebiyle zordur. Ancak II. Saltuk'un Güney Kafkasya ile bu kadar alakadar iken böyle bir adım atması oldukça düşündürücü bir durumdur. Kaynakların verdiği ifadeler doğrultusunda, II. Saltuk'un Gürcü hakimine verdiği sözden dolayı seferden vazgeçmesi, onu güçsüz bir beylik olarak yıpratma çabası da olabilir.

Saltuklu Devletin'nin Büyük Selçuklu Devleti'nden üzerine almış olduğu diğer büyük mesuliyet ise İslamı koruma ve gaza politikasıdır. Bilindiği üzere Selçuklu hakimiyetinin en kuzey ucunda ve dolayısıyla küffara karşı mücadele ve saldırı politikasında Saltuklu Beyliği yer almaktadır. Bu sebeple kuzey eksenli gaza politikası sürekli bu beylik tarafından canlı tutulmaya gayret edilmiştir. Fetihler neticesinde elde edilen sahalara Müslüman kitlelerin yerleşimi ve buradaki mevcut unsurların himaye ve gözetimi yine aynı şekilde Saltuklu Beyliği'nin denetiminde yapıldığını biliyoruz. Sadece fetih amaçlı olmayıp ele geçirilen sahalardaki sosyal

yapıyı tesis etmek, imar ve bayındırlık faaliyetlerinin desteklenmesi daha genel bir ifade ile şenlendirme politikası Saltuklu eliyle yapılmaya çalışılmıştır.

Saltuklu Beyliği'nde bilhassa II.İzzeddin Saltuk döneminde gerek beylik sahası gerekse Transkafkasya üzerinde takip edilen politikalar hakkında kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgiler bunlarla sınırlıdır. Hâlbuki böylesine mühim bir konumda mevcut olan ve Selçuklu Devleti'nin birçok alanda mirasını taşıyan beylik için kaynakların biraz daha ayrıntılı bilgiler vermesi araştırma adına daha verimli ve sevindirici neticeler verebilirdi.

2.Saltuklu Mimarisi

Büyük Selçuklu Devleti'nin bünyesinde şekillenen Türk İslam sanatı kendisinden sonra Türk varlığının devam ettiği beylikler üzerinde de kendisini göstererek bilhassa Doğu Anadolu bölgesindeki Türk Beylikleri arasında belirli bir sentez ile etkisini göstermiştir.

Saltuklu Beyliği de kendi çağdaşları olan diğer Türk Beylikleri ile mensubu oldukları Oğuz geleneği ve İslam'la sentezlenen yapıda milli kültürlerini yaşatmaya çalışmışlardır. Yerleştikleri bölgelerde yerli nüfuza herhangi bir rahatsızlık vermeden mevcut yapıyı muhafaza ederek ancak aynı zamanda yeni teşekkül eden yerleşme yerlerini ve çevrelerini birer Türk-kültür merkezleri haline getirmek için büyük bir çaba göstermişlerdir.

Saltuklu Beyliği bulunduğu konum dolayısıyla daha çok kale yapımına özen göstermiştir. Nitekim sınır komşusu olan Gürcülere karşı mevcut beyliğin en iyi şekilde muhafaza ve savunulması maksadıyla bu yönde daha ihtiyatlı davranmış bu sebeple beyliğin başa gelen hükümdarlar mutlak surette kale yaptırmış ya da mevcut kalelerin bakım-onarımına oldukça önem vermişlerdir. Ancak her ne kadar stratejik bir bölgede yaşamış olsalar da Saltuklu Beyliği az sayıda mimari eser bırakmıştır. Bu Beyliğe ait herhangi bir resmi mektup, temlikname, vakfiye gibi vesika da günümüze kadar ulaşamamıştır.

Erzurum Kalesi

Erzurum Kalesi Saltuklu Beyliği'ne bölgede daha önce mevcut olan güçlerden miras kalan savunma yapısıdır. Buna göre kalenin konumlandığı tarihler, Doğu Roma İmparatorluğu ile İran arasında yapılan savaşlarda bir hudut kalesi olarak kullanıldığı zamana kadar ulaşır.²⁶¹ Doğudan gelen birçok akınlar Erzurum önlerinde karşılandığı için buradaki kalenin önemi oldukça büyüktü. Saltuklu hâkimiyetine kadar birçok defa tamir görüp, el değiştiren kale Selçuklu varlığının Anadolu'da görülmesiyle, 1080 senesi itibariyle Saltukoğulları'nın bakım ve denetimine girmiştir.²⁶² Bugün ayakta kalan kalenin önemli bir kısmı bu beyliğe ait olup kalede bulunan Saat Kulesi/ Tepsi Minare de onlardan kalmıştır.²⁶³ Kale dört köşelidir, iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Günümüz itibariyle iç kale hala varlığını korumasına karşın dış kale aynı surette ayakta kalmayı başaramamış ve yıkılmıştır. Kalenin iki kat demirle kaplı dört kapısı bulunmaktaydı;

1. Tebriz Kapısı,
2. Gürcü Kapısı,
3. Erzincan Kapısı,
4. Yeni Kapı.²⁶⁴

²⁶¹ G.Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.88; E.Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, s.28; W.E.Kaegi, *Byzantium and the early Islamic Conquests*, Cambridge University London, 1992, s.53.

²⁶² M.H.Yınanç, "Erzurum", *İA*, IV, s.349.

²⁶³ İ.Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum*, s.104.

²⁶⁴ İ.Hakkı Konyalı, a.g.e., s.92; Taner Özdemir, "Erzurum Mahallelerinde Ortaçağdan Kalma Eserler", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum, 2011, s.27.

Kale Mescidi ve Tepsi Minare

Kale mescidi olarak adlandırılan bu yapının kalenin güneybatısında konumlandırılmış olan Tepsi Minare'nin mevcudiyetine dayandırılarak, 1125 ile 1150'li yıllar arasında inşa edildiği düşünülmektedir.²⁶⁵ Daha çok Melik Gazi tarafından inşa ettirildiği görüşü ağır basmakla birlikte İçkale'ye güneyden yarım silindirik bir burca dayalı bir kümbet şeklinde yapısı farklı bir camii olarak kabul edilmektedir.²⁶⁶ Mescidin kümbeti on altı yüzlüdür ve düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Kapısı da tamamen taştan meydana getirilmiş olup, yaklaşık iki metre yüksekliğinde ve iç meydandan girilen yüz beş santim enindedir. Girişte çapraz tonoz bulunurken, mihrap önünde ise mukarnaslı kasnaklara oturtulan kubbe ile örtülmüştür.²⁶⁷ Kubbe kenarlarında dört pencere mevcutken kale içindeki meydana açılan bir kapıdan içeriye giriş yapılabilmektedir. Tepsi Minare'ye nazaran bu mescidin kitabesi yoktur.²⁶⁸

Kale Mescidi'nin yanında burç duvarının uzandığı yerde 'Tepsi Minare, Kesik Kule, Saat Kulesi' olarak adlandırılan silindirik biçimde inşa edilmiş bir kule yer almaktadır. Daha çok Saltuklu iç kalesinde gözetleme yeri ve ayrıca yanındaki Kale Mescidi'ne bir minare görevi üstlenmesi amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir.²⁶⁹Yapıya ait kesin inşa tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur ayrıca Kale Mescidi ile birlikte Saltuklu Beyliği'ne ait olduğu düşünülen ilk eserlerden biridir. Ancak yapının üst kenarına yakın bir yerinde beyaz taş zemin üzerine tuğladan kesme kırmızı harfler ile işlenmiş geniş bir kûfî kitabe kuşağı

²⁶⁵ A.Şerif Beygü, *Erzurum Tarihi*,s.38- 39.

²⁶⁶ Ali Öngül, "Saltuklular", *Türkler Ans.*,s.467- 468.

²⁶⁷ Taner Özdemir, "Erzurum Mahallelerinde Ortaçağ'dan Kalma Eserler", *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum,2011,s.32.

²⁶⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*,s.109, Ruçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami", *Vakıflar Dergisi*,S.VIII, Ankara,1969,s.149,Taner Özdemir, "Erzurum Mahallelerinde Ortaçağ'dan Kalma Eserler",s.32.

²⁶⁹ Osman Gürbüz, "Saltuklular",s.138.

yer almaktadır.²⁷⁰ Kitabeye göre Saltuklu hükümdarı Ziyaeddin Gazi'nin bu yapıyı inşa ettirdiği doğrulanmakta ve Ziyaeddin Gazi'ye ait ad ve lakaplar şu şekilde sıralanmaktadır: “*Mevlâna Ziyâeddin Kutbü'l-İslam Nasîruddevle, Zâhîru'l-Mille, Şemsü'l-(Mülûk) ve'l-Ümerâ İnaç Beygu (Yabgu) Alp Tuğrul Bey Ebu'l-Muzaffer Gazi b. Ebi'l-Kâsım*”.²⁷¹

Günümüz Türkçe tercümesiyle ise şu şekildedir: “*İkbal, dinin ışığı, İslam'ın kutbu, devletin yardımcısı, milletin dayanağı, övüncü, meliklerin arkası ve emirlerin güneşi, mü'minlerin emîrinin kılıcı, Ebu'l-Kasım oğlu Ebu'l Muzaffer Gazi İnaç Beygu Alp Tuğrul Bey içindir.*”²⁷² Kitabede dikkati çeken en mühim unsurlar ise Türk lakap ve unvanların kullanılmış olmasıdır. Bu sayede Saltuklu Beyliği'nin diğer beyliklere nazaran Türk kimliğini yaşatmada daha titiz olduğu görülmektedir. Ancak bu kitabenin de tarihi bulunmamakta kitabe üzerinde yazılanlardan yola çıkılarak Ziyaeddin Gazi dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Azimi'ye göre Ziyaeddin Gazi'nin 1132'de öldüğü belirtilmektedir bu sebeple bu yapının 1132 öncesi inşa edildiğini düşünmek mümkündür.²⁷³ Tepsi Minare'ye XIX.yy'da bir saat yerleştirilmesiyle yerli halk tarafından “Saat Kulesi” olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Ancak ne yazık ki bu saatin yerleştirilmesi sırasında mevcut kitabe zarar görmüş bir kısmı yok olmuştur.²⁷⁴

²⁷⁰ Ali Öngül, “Saltuklular”, *Türkler Ans.*,s.467- 468.

²⁷¹ A.Şerif Beygu,a.g.e.,s.97.

²⁷² F.Şümer, *Doğu Anadolu Beylikleri Tarihi*,s.23. Osman Gürbüz “Saltuklular”, s.141'den naklen metinde geçen “dinin ışığı” kelimesinin Ziyaeddin isminin bir unvan kabul edilmesi sebebiyle bir tercüme hatası yapıldığından söz edilmektedir halbuki “Ziyaeddin” ismi burada özel bir isimdir. Ayrıca bk.M. Özkan, *Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Eserler*,s.59.

²⁷³ Ali Sevim, *Azimi Tarihi*,s.56.

²⁷⁴ İ.H.Konyalı,a.g.e.,s.143; Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, Ankara 1991, s. 21.

Üç Kümbetler

Erzurum şehrinin güney kesiminde bulunan Sultan Melik Mahallesi’nde “Üç Kümbetler” diğer adıyla “Emir Saltuk Kümbeti” olarak adlandırılan Saltuklular’a ait bir yapı mevcuttur. Öncelikle bu mahalleye verilen ismin Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk sebebiyle olduğu kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır ki İzzeddin Saltuk’un kullandığı unvanlardan biri de “Sultan Melik” idi.²⁷⁵ Üç Kümbetler olarak adlandırılan yapılardan en büyük olan kümbetin hem üzerinde sergilenen işleme ve yapım tarzına uygun olarak hem de diğer iki kümbetten daha büyük olması sebebiyle Saltuklu Beyi Ebu’l Kasım’a ait olabileceği düşünülmektedir. Ancak Ebu’l Kasım’ın beylik kurulduktan sonra böyle bir türbenin inşası için gerekli siyasi, askeri ve ekonomik şartların henüz oluşmayacağı sebebiyle bu yapının daha çok II. İzzeddin Saltuk’a ait olduğu görüşü ağır basmaktadır. Ayrıca Emir Saltuk kümbeti olarak adlandırılan yapıda kullanılmış olan renkli taşlar aynı şekilde Kale Mescidi’nin dayandığı hisariçede de bulunuyor olması ve başka bir yerde ve yapıda rastlanmamış olması bu eserlerin aynı dönem itibarıyla yapıldığına işaret etmektedir.²⁷⁶ Netice itibarıyla buradaki üç yapıdan biri II. Saltuk’a aittir ancak hangi türbenin kime ait olduğu konusunda ne yazık ki günümüze kadar ulaşan net bir bilgi yoktur.²⁷⁷ Üç Kümbetler sergiledikleri süsleme ve inşa şekilleri dolayısıyla Anadolu’daki ilk dönem beyliklerine ait inşa edilmiş, en erken yapılar arasında oldukları

²⁷⁵ İ.H.Konyalı, a.g.e.,s.10.

²⁷⁶ A.Şerif Beygu,a.g.e., 95; Osman Gürbüz,”Saltuklular”,s.145.

²⁷⁷ İ.H.Konyalı,a.g.e.,s.421;Arık M.Oluş, “*Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri*”, Anadolu,XI,Ankara,1969,s.62;TanerÖzdemir, “Erzurum Mahallelerinde Ortaçağdan Kalma Eserler”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011, s.53;

bilinmektedir.²⁷⁸ Nitekim kümbetlerden ikicisinde Orta Asya takvimlerinde görülen hayvan kabartmaları da yer almaktadır.²⁷⁹

Başlangıçta da belirttiğimiz üzere Saltuklu hükümdarları kale bakımlarına oldukça dikkat etmiş ve gelebilecek olası saldırılara karşı hazırlıklı olmayı önemle vurgulamışlardır. Bahsedilen bu kalelerden biri de Kars Kalesi'dir. 1153 senesinde Gürcüler önderliğindeki Kıpçak ordusu Kars yakınlarına kadar gelmiş ve devamında Kars Kalesi ile Bardız Kalesini yakıp yıkarak büyük tahribat yapmışlardır. Vaziyeti öğrenen II. İzzeddin Saltuk hemen Kars'ın yardımına koşmuş ise de herhangi bir başarı elde edememiştir, Ani şehri önlerinde esir düşmesine rağmen Kars, Saltuklu sınırları içerisinde kalmaya devam etmiştir.²⁸⁰ Daha sonra İzzeddin Saltuk'un veziri olan Firuz Akay tarafından onartılmış ve eski gücüne kavuşturulmuştur.²⁸¹

Buraya kadar belirtilen eserler, Saltuklu Beyliği'nin kuruluşundan İzzeddin Saltuk döneminin sonuna kadar yapılanları konu etmiştir. İzzeddin Saltuk'un ölümüyle birlikte yerine oğlu Nasıreddin Mahmud geçerek Saltuklu Beyliği'nin hem yönetim açısından hem de mimari eser bakımından geliştirmeye ve devraldığı mirası layıkıyla muhafaza etmeye çalışmıştır.

²⁷⁸ Hüseyin Rahmi Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, S.6, Erzurum, 1973, s.149;

Taner Özdemir, "Erzurum Mahallelerinde Ortaçağ'dan Kalma Eserler", s.53

²⁷⁹ Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s.99. İ.H.Konyalı, Emir Saltuk Kümbeti'nde yer alan kabartma figür ve resimlerinin herhangi bir milli özellik, farklılık göstermediğini bunların geliş güzel yapıldığını belirtmektedir. Bk. İ.H.Konyalı, a.g.e., s.421. Ayrıca, Osman Gürbüz, "Saltuklular", Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2002, s.117.

²⁸⁰ M.F.Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul, 1953, s.387, 391.

²⁸¹ Gelibolulu Mustafa Ali, "Nusretname", Nuri Osmaniy Küt. S.4350, yaprak 196-197'den naklen Gürsoy Yılmaz, "Erzurum- Kars ve Yöresi Kaleleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 1994, s.77; A.Ş.Beygu, *Erzurum Kitabeleri*, s.86; İ. H.Konyalı, bu konuda şöyle diyor: "Biz de Bardız ve Kars Kalelerinin Saltukoğulları tarafından yapıldığını kabul ediyoruz hatta bizzat İzzeddin Satuk veyahut onun büyük veziri Firuz Akay tarafından yaptırılmıştır. Çünkü Evliya Çelebi, Kars Kalesi'nde okuduğu bir kaitabeyi nakletmiş ve buna göre Kars Kalesi H.548, M. 1153 senesinde İzzeddin Saltuk zamanında başveziri Firuz Akay tarafından yaptırılmıştır. Bk. İ.H.Konyalı, a.g.e., s.525.

SONUÇ

Erzurum ve çevresi yüzyıllar boyunca paylaşılamayan bir toprak parçası olmuştur. Birçok batı ve doğu kavmi burada karşılaşarak bu topraklara sahip olmanın peşinde koşmuşlardır. Bizans ve Müslüman Araplar arasında sürekli el değiştirmiş bu sebeple şehir ve çevresi sarsıntıya, istikrarsızlığa uğramışsa da mevcut önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Ekonomik kaynakları, ticaret kavşağı vazifesi üstlenmesi, stratejik açıdan savunmaya elverişli bir yapıda bulunması ona atfedilen önemin göstergelerindendir. Selçuklu Devleti'nin yeni bir güç olarak tarih sahnesinde yer almasıyla birlikte batı yönündeki ilerlemeleri Erzurum üzerindeki diğer güç odaklarını geriletmişti. Bu nedenle Erzurum, birçok defa Türk akınlarıyla karşılaşmış netice itibariyle Selçuklu hâkimiyetiyle tanışmıştır. Alp Arslan'ın başarılı Kafkasya siyaseti ve Anadolu üzerine genişleme yolunu takip etmesi Malazgirt Zaferi'ni de beraberinde getirerek Türk hakimiyetini sağlamlaştırma temelleri atılmıştır. Malazgirt Zaferini takip eden süreçte kurulan Doğu Anadolu Türk Beylikleri ve kurulum aşamasında bile oldukça mühim başarılar elde eden Saltuklu Beyliği'i de Selçuklu hâkimiyetinin baş temsilcilerindendir. Anadolu'nun Kuzey-doğusunda uç beyliği olarak mühim bir otoriteye sahip olduğu gerçektir. Birçok dış saldırıya karşı başarılı bir şekilde denge ve saldırı siyaseti takip eden beylik kurulduğu günden bu yana kararlı siyaset sergileyerek Türk merkezileşmesinin temellerini atan Türk Beyliklerinden biri olmuştur. Diğer Doğu Anadolu Türk beyliklerinin aksine yanı başında cihat edebileceği bir toprak parçasına sahip olması beyliği daha mühim

kılmış ve aynı zamanda canlı bir yaşam benimsemesine sebep olmuştur. Beylik kurulum aşamasından sonra büyük gelişmeler kaydetmiştir. Bilhassa II. Saltuk yönetiminde mühim bir güce ulaşarak bu dönemde kaynakların kendinden çokça söz edilmesini sağlamıştır.

Beylik kendi içerisinde herhangi bir olumsuzluğa mahal vermeden iç ve dış siyasette dik duruşluluk sergilemiştir. Zamanını ve enerjisini sürekli gelişim ve yararlılık üzerine kullanarak Selçuklu Devleti'nden devraldığı mirası layıkıyla yerine getirmiştir. Nitekim kendisine verilen sorumluluk bilinciyle hareket ederek mevcut sahasını uzun yıllar koruyarak müdafaa etmiştir. Bu sayede hem İslam'a hizmet ederek hem de diğer Türk beyliklerine ve devletlerine olan sorumluluğunu yerine getirerek adından söz ettirmiş ve kaynaklarda yerini almıştır.

Bu çalışmada hedeflenen Saltuklu Beyliği'nin kuruluşu, geçirdiği evreler, beyliğin II. Saltuk'un ölümüne kadar başa geçen hükümdarları ve planlanan siyasettir. Beyliğin uyguladığı siyaset bakımından doruğa ulaştığı dönem II. Saltuk olmuştur. Beyliğin mevcut sahası göz önüne alındığında II. Saltuk tarafından takip edilen politikaların ne denli yerinde olduğu çok açıktır. Gerek siyasi açıdan gerekse sosyal açıdan çevre beyliklerle hareket edilmesi, o dönemdeki Gürcü tehlikesi göz önüne alındığında büyük başarılar sergilediği bir gerçektir. Nitekim aynı süreçte Selçuklu Devleti'nin içinde büyük karmaşalar ve siyasi değişiklikler yaşanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin yerini Irak Selçukluları almış ancak bu durum Saltuklu Beyliği için metbûluk-tabilik ilişkilerinde herhangi bir olumsuzluğa yol açmamıştır. Netice itibariyle II. İzzeddin Saltuk döneminde Saltuklu Beyliği her alanda mücadeleye girerek mühim başarılar elde etmiştir. Bu sayede beylik uzun ömürlü

politikalar takip ederek daha sonra gelen hükümdarlar da beyliğin devraldığı mirası koruyup gözeterek ona hizmet etmişlerdir.

KAYNAKÇA

AHMED b. Mahmud, Selçuk-name, Nşr. E. Merçil, İstanbul, 1977

ANONİM SELÇUK-NAME, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III,

Feridun Nafiz Uzluk, Anadolu Selçukluları Gününde Mevlevi Bitikleri:5,
Uzluk Yayınları, Ankara,1952.

AKSARAYÎ, Kerimüddin Mahmud, Musameretu'l-Ahbar ve Musayeretu'l-Ahyar,
Çev.; M. Nuri Gençosman, Önsöz ve Notları Yazan; F.N. Uzluk, Ankara,
1943.

ALPTEKİN, Coşkun, “ Saltuklu Sikkeleri”, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı:13/1, Erzurum, 1985, s.293–296.

ANEVÎ, Kadı Burhaneddin Ebu NAsr b. Mes'ud, “ Enisü'l-Kulûb”, Yay.: Fuad
Köprülü, Belleten, VII/27, 1943, s. 459-522.

ARIK, M. Oluş, “Erken Devir Anadolu Mimarîsinde Türbe Biçimleri”,
Anadolu(Anatolia), Ankara,1969, s. 62.

ASLANAPA, Oktay, Anadolu'da İlk Türk Mimarîsi, TTK Yay., Ankara, 1991.

AŞAN, Muhammet Beşir, Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskân İzleri (XI. –
XII.Yy), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1992.

AYAÖNÜ, “Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116- 1308), İzmir,2007.

AZÎMÎ(556/1160), Azîmî Tarihi, - Selçuklular'la İlgili Bölümler(430-538/ 1038-9 –
1143- 44)- Yay., Ali Sevim, TTK Yay., Ankara,1988.

BALA, Mirza,” Gürcistan”, İA, İstanbul,1993, IV, 837–845.

BAYKARA, T., Türkiye Selçuklularında Şehir/ Kent ve Şehirliler, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

BEDİRHAN, Yaşar, “Selçuklular ve Kafkasya”, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2000.

BEZER, Ö., G., ‘İldenizliler’, DİA, c. XXII.

BUNDARİ, Zubdetu’n-Nusra ve Nuhbetu’l-Usra, Trk. Trc., K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1943.

EL-BELAZURİ, Ebu’l- Abbas b. Yahyâ b. Câbir, (279/892), Futuhû’l Buldân, nşr.: Abdullah Enis et-Tabbâ’, Beyrut, 1407/ 1987; çevr.: Mustafa Fayda.

BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz –CANAŞIA, Simon, Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar Gürcistan Tarihi, çevr.: Hayri Hayrioğlu, SorunYay., İstanbul, 1997.

BEYGU, A. Şerif, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri, Bozkurt Basımevi, İstanbul, 1936.

BOURNOUTAİN, George, A., Ermeni Tarihi, Çevr. Ender Abadoğlu- Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, İstanbul, 2011.

BROSSET, M., Histoire de la Georgie –depuis l’Antiquite jusqu’au XIX Siecle-, (Gürcüce’den Fransızca’ya Çeviri: M. Brosset), St. Petersburg, 1858, (I-III).

-----, Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çevr.: Hrand D. Andreasyan, TTK Yay., Ankara, 2003.

CAHEN, Claude, Türkler’in Anadolu’ya İlk Girişi- XI. Yüzyılın İkinci Yarısı-, çevr.: Yaşar Yücel – Bahaeddin Yediyıldız, TTK Yay., Ankara 1992.

-----, Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler, çev.: Yıldız Moran, 3. baskı, İstanbul,1994.

CHARANİS, Peter, “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler”,çvr.Melek Delilbaşı, Belleten,C.XLVIII,S.189- 192,19,1985.

CHYNET, Jean-Claude, Byzantium in the Year 1000,Brill Leiden-Boston,2003.

ÇAY, Abdulhaluk, M., ‘ Anadolu’nun Türkleşmesi I’, Türk Kültürü, S.239, Ankara, 1983.

ÇAMIÇYAN, ‘Ermeniler Tarihi’, Çvr. H.D.Andreasyan, TTK Kütüphanesi, Yer No.T/0171.

ÇİLOĞLU, Fahrettin, Dilden Dîne, Edebiyattan Sanata Gürcüler’in Tarihi, Ant Yay., İstanbul, 1993.

DARKOT, Besim, “Erzurum”, İA, İstanbul, 1993, IV, 340- 345.

DEMİRKENT, I., ‘Malazgirt Savaşı’na kadar Bizans’ın Askeri Durumu’, T.D, S.33, İstanbul,1982.

DEMİRGİL, Demir, ‘X. Ve XI. Yy’larda Bizans İmparatorluğu’nun İktisadi Düzeni’, BTDD, S.47, İstanbul, 1971.

DEMİRCİ, Mustafa, Abbasiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler(VIII- XI. Yy.),Tarihin Peşinde,2011, S.V, Syf. 109–124

EBU’L- FEREC, Gregory, (Bar Hebraeus), Ebu’l- Ferec Tarihi, çev.: Ernst A. Wallis Budge, Türkçe çev.: Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara, 1945(I-II).

EİCKOFF, E.,‘ Zur Werde Manzikert / Dönüm Noktası Olarak Malazgirt’, Çv. Mehmet Ersan,Türk Kültürü Dergisi, S.388, Ankara, 1995.

EĞİLMEZ, Savaş, “Erzurum ve Çevresinin Ortaçağ Boyunca Tarihi Coğrafyası, Erzurum,2004.

- El-İsfahanî, İmadûd-Din el-Katip, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,(Zübdetü'n-Nusra fi Nuhfeti'l-Usra) Çevr.,K. Burslan,TTK,1999.
- ERDEM, İlhan, 'Doğu Anadolu Türk Devletleri', Türkler Ans, C.VI. Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, S. 383–424.
- ERİNÇ, Sırrı, Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Fakültesi Coğrafya Enstitüsü 1948- 49 ders yılı notlarında hazırlanmış, İstanbul, 1953.
- Er-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman, Râhatu's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr, (Muhammed İkbâl'in 1921'de G.M.S II'de bastırıldığı Farsça metinden çev.Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara, 1999, (I-II).
- ERSAN, M., 'Dönüm Noktası Olarak Malazgirt', Türk Kültürü Dergisi, S.241, 1983.
- ERMENİ MÜELLİFLERİNE GÖRE ANADOLU'NUN FETHİ TARİHİ, C.I-II.,Çev. H.D.Andreasyan, TTK Kütüphanesi, Yer No. T/0169-I-II.
- GARSOÏAN,Nina G., The Political Division of Armenia, New York, 1967.
- GENÇ, Ali, 'Hun İstilasından Moğol Hakimiyetine Kadar Alanlar (Osetler)', Trabzon, 2013.
- GÖKBEL, Ahmet, Kıpçak Türkleri, İstanbul,2000.
- GROUSSET, René, Historie de l'Arménie –des Origines á 1071-, Paris, 1947.
- , Ermenilerin Tarihi Başlangıçtan 1071'e, Fransızca'dan çev.: Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2006.
- GÜMÜŞ, Nebi, " Büyük Selçuklu- Gürcü İlişkileri", Türkler Ansiklopedisi, C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.
- GÜNDOĞDU, Hamza, " Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihî Kalıntılar", Şehr-i Mübârek Erzurum, Ankara, 1989.

- HEYD, W., Yakın Doğu Ticaret Tarihi, çev.: Enver Ziya Karal, TTK Yay., Ankara, 1975.
- HITTI, Philip K., Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, çev., Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1995, (I-II).
- HONIGMAN, Ernst, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, çev., Fikret Işıltan, İÜEF Yay., İstanbul, 1970.
- HÜSEYNOF, R.A, "Malazgirt ve Kafkaslar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,S.47,1971.
- EL-HÜSEYNÎ, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali, Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiye, çev.: Necati Lügal, 2. bas., TTK Yay., Ankara, 1999.
- İBN BÎBÎ, el-Hüsayin b. Muhammed b. Ali el Ca'ferî er-Rugadî (684/ 1285), el-Evâmiru'l-Alâiyye fi'l Umuri'l Alâiyye (Selçuknâme), çev.: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1996, (I-II)
- IBNU'L EZRAK EL-FÂRİKÎ, Ahmed b. Yûsuf b. Ali(577/1181), Meyyafârikîn ve Amid Tarihi(Artuklular Kısım), Araştırma, İnceleme ve Notlarla Türkçe'ye çev.:Ahmet Savran, AÜFEF Yay., Erzurum, 1992.
- İBNU'L ESÎR, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali B. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerîm b. Abdulvâhid eş-Şeybânî(630/1232), el-Kâmil fi't-Târih, çev.
- İPEK Ali, 'Ortaçağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani',XV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, C.III, TTK, 2010.
- KAEGI, Walter E., Bizans ve İlk İslâm Fetihleri, çev.: Mehmet Özay, İstanbul, 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, ' Selçuklular', İA, İstanbul,1993, X, 353-416.

- , Türk Milli Kùltürü, Ankara, 1977.
- , 'Malazgirt', İA., C.VII., İstanbul, 1972.
- , 'Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehmemmiyeti' F. Köprölü Armağanı, İstanbul, 1953.
- , 'Asya Türk Devletleri', Türk Dünyası El Kitabı, C.I, Ankara, 1992.
- KAYMAK, Suat, Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Dönemi Epigrafisine Giriş 1065- 1350, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- KAYHAN, Hüseyin, 'Irak Selçukluları Tarihi I. Kuruluşundan Sultan Mesud'un Saltanatının Sonuna Kadar (1119- 1152)', TDA, 104, Ekim, 1996.
- , 'Miryokefalon Savaşı Öncesinde Bizans Politikasında Türkmenler', Isparta Bölgesinin Tarihi, Coğrafyası ve Miryokefalon Savaşı Sempozyumu, 2014.
- KHONIATES, Niketas, Historia, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1995.
- KIRZIOĞLU, M., Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul, 1953, (I-II).
- , Anı Şehri Tarihi (1018–1236), San Matbaası, Ankara, 1982.
- , Kıpçaklar, Ankara, 1992.
- KOMNENA, Anna, Alexiade, Türkçe çev.: B.Umar, Malazgirt'in Sonrası, İstanbul, 1996.
- KONYALI, İbrahim Hakkı, Âbideleri ile Erzurum Tarihi, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Yay., Say:2, İstanbul, 1960.
- KONUKÇU, Enver, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.

- KOŞAY, Hamit Zübeyr, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi (Prehistor ve Protohistuari), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara,1984.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı,TTK Yay., Ankara, 1992,(I-II).
- , “Tuğrul Bey”, İA, İstanbul,1993, XII/II, 25-40.
- , Selçuklu Devri Türk Tarihi,TTK Yay., 2. bas., Ankara,1993.
- KÖSE, Bayram Arif, “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergahı Erzincan ve Kars”, Erzurum,2009.
- LEISER,G., “Saltuk Oğulları”, Encyclopédie de l’Islam, (Fransızca), Leiden, 1995, VIII, 1036.
- MANANDİAN, The Trade and Cities Of Armenia in Relation to Ancient World Trade,İng.Çvr.Nina G. Garsoian, Lisbon, 1965.
- MATHIEU D’EDESSE, Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli(1136- 1162), çev.: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edeouart Dulaurer, M. Halil Yınanç, TTK Yay., Ankara, 2000.
- MERÇİL, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK Yay., II. Bas., Ankara, 1993.
- MERÇİL, Erdoğan, Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarih, Nobel Yayınları, Ankara, 1998.
- MİKHAİL PSELLOS’UN KHRONOGRAPHIA’Sİ, Çvr. Işın Demirkent, TTK, Ankara,1992.
- MİNORSKY, V., “Tiflis”, İA, İstanbul, 1993, XII/I, 264- 279.
- , History of Sharvon and Darbend, Cambridge,1958
- MESUDÎ, Murûc ez-Zeheb, Çvr. D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul,2011.

- MÜNECCİMBAŞI, Camiu'd-Düvel, Neşr. ve Trc. Ali Öngül, İstanbul,1986.
- MUHAMMED el-İmrânî, Kitâbu'l-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ, Nşr. Kâsım es-Samaraî, Leiden, 1973.
- NECİPOĞLU, Nevra, 'Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağ'da Anadolu'da Birliktelikleri', Cogito, S. 29, YKY, 2001.
- NESİBLİ, Yunis, 'Ortaçağ Gürcü Kaynaklarında Türkler' Türkler Ans.,C.IV.
- NİĞDELİ KADI AHMED, *el-Veledü's-Şefîkve'l-Hâfidu'l-Halîk*, Fatih Ktp. No:4519, 154a.
- NİĞDELİ KADI AHMED, *El- Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, Çevr. Ali Ertuğrul, İzmir,2009.
- ROSS, Denison, 'Şeddat', İ.A., C.XI, Milli Eğitim Basımevi,İstanbul,1978.
- OSTROGORSKY, George, Bizans Devleti Tarihi, çev., Fikret Işıltan, TTK Yay., III. Bas., Ankara, 1991.
- ÖGEL, Bahaeddin, YILDIZ, H. D., KIRZIOĞLU, F., ve Diğerleri, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, Ankara, 1986.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Saltuklular" Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul,1992, VIII, 155- 169, (I- XV).
- ÖZDOĞAN, Duygu, "Başlangıcından Osmanlı Hakimiyetine Kadar Erzurum ve Çevresi, Elazığ,2008.
- SAĞLIK, Muzaffer, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşuna Dair Meseleler, Ankara, 2007.
- SEVİM, Ali, Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri, Ankara, 1983.
- SEVİM, Ali- YÜCEL, Yaşar, Türkiye Tarihi, TTK Yay., Ankara, 1989.
- SKYLİTZES, John, A Synopsis of Byzantine History, Cambridge Press, 2010.

- SOLMAZ, Gürsoy, Ortaçağ'da Erzurum- Kars Kaleleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., Erzurum, 2000.
- SPEROS, Vryonis, Byzantium- The Social Basis of Decline in The Eleventh Century, 1959.
- SÜMER, Faruk, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, TTK Yay., Ankara, 1990.
- , "Saltuklular" Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD), III, Ankara, 1971, s. 391- 432.
- SÜMER, Faruk- SEVİM, Ali, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri), TTK Yay., Ankara, 1971.
- SÜRYANİ Mihael, Vekayi-nâme, Türkçe çev.: H. D. Andreasyan, İstanbul, 1944.
- ŞEREF HAN, Şerefnâme, çev., M. Emin Bozarslan, Denge Yay., II. Bas., İstanbul, 1998.
- TELLİOĞLU, İbrahim, Doğu Karadeniz'de Türkler, Trabzon, 2004.
- TOGAN, A., Zeki Velidî, Umumî Türk Tarihine Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar), III. Bas., İstanbul, 1981.
- TOKSOY, Ahmet, 'Malazgirt Zaferi'nden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları', Türkler Ans., C. IV, Ankara, 2002.
- TURAN, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar, Ankara, 1988.
- , Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984.
- , Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yay., V. Bas., İstanbul, 1988.

-----, ‘Türkiye Selçukluları, Türklerin Anadolu’ya Yerleşmesi’,BTDD, S.47, İstanbul, 1971.

-----, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, İstanbul, 1984.

-----, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Boğaziçi Yay., IV. Bas., İstanbul, 1993.

TUYSUZ, Cem, “Selçuklular Döneminde Azerbaycan”, Erzurum,1997.

TÜLÜCÜ, Süleyman, “Malazgirt Savaşı’na Katılan Türk Beylerinden Sunduk Bey”, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Entitüsü Dergisi, S.13,Erzurum, 1999

USTA, Aydın, “ XIII. Yy.’daki Moğol İstilasına Kadar Kıpçaklar’ın Kafkasya’daki Faaliyetleri”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul, 1999

VARDAN,(Müverrih)(670/1271),”Türk Futûhatı Tarihi(889/1269)”, çev., Hrand D., Andreevyan, Tarih Semineri Dergisi, I-II, İÜEF Yay., İstanbul, 1937.

VASİLİEV,A.A.,Bizans İmparatorluğu Tarihi, Çevr. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası,Ankara,1943,C.I.

YINANÇ,Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,I, Anadolu’nun Fethi, İstanbul Üniversitesi Yay., Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1944.

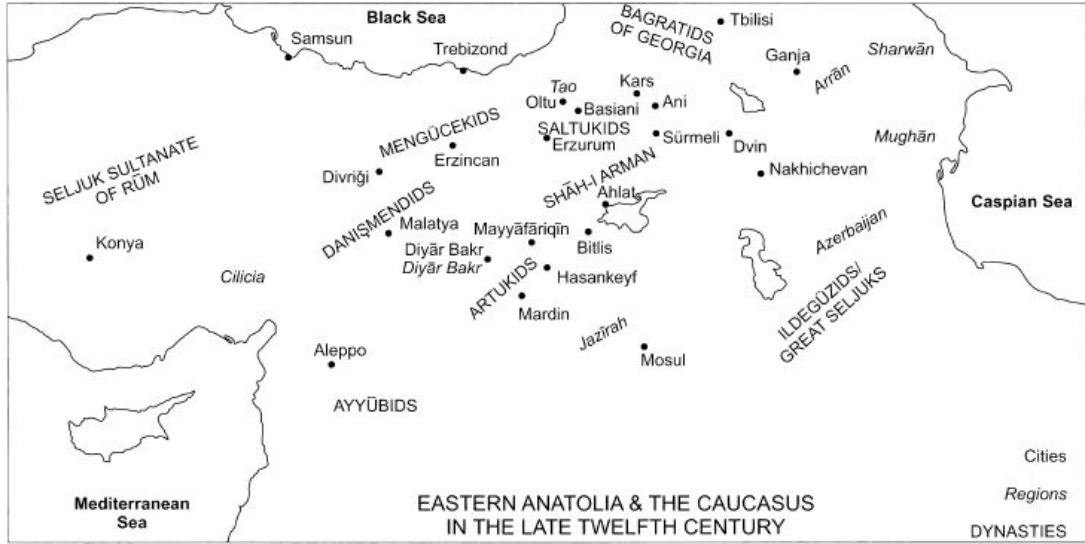
-----,”Çağrı Bey”, İA, İstanbul, 1993, III, 324- 328.

-----,” Erzurum”, İA, İstanbul, 1993,IV, 345- 352.

-----,”Dânişmendliler”, İA, İstanbul, 1993, III, 474.

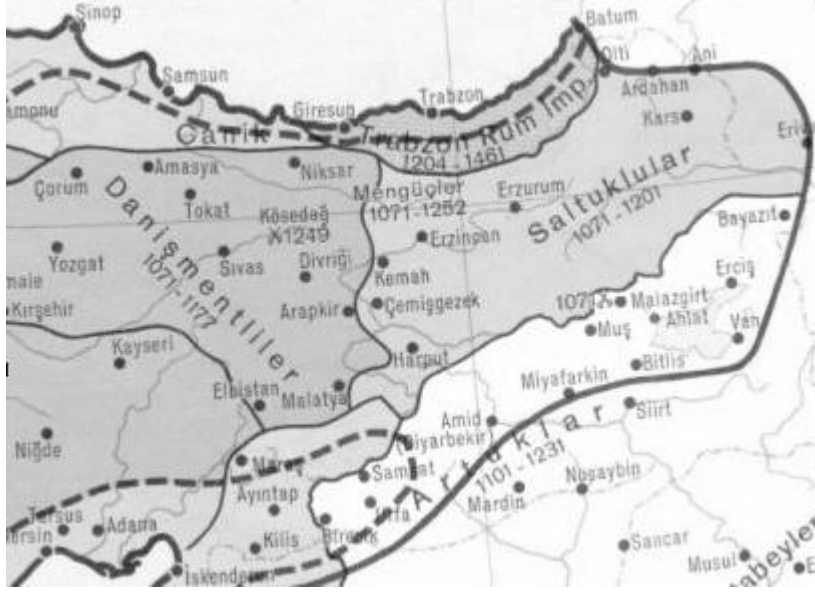
ZEYNELOĞLU, Cihangir, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, İstanbul,1924.

EKLER

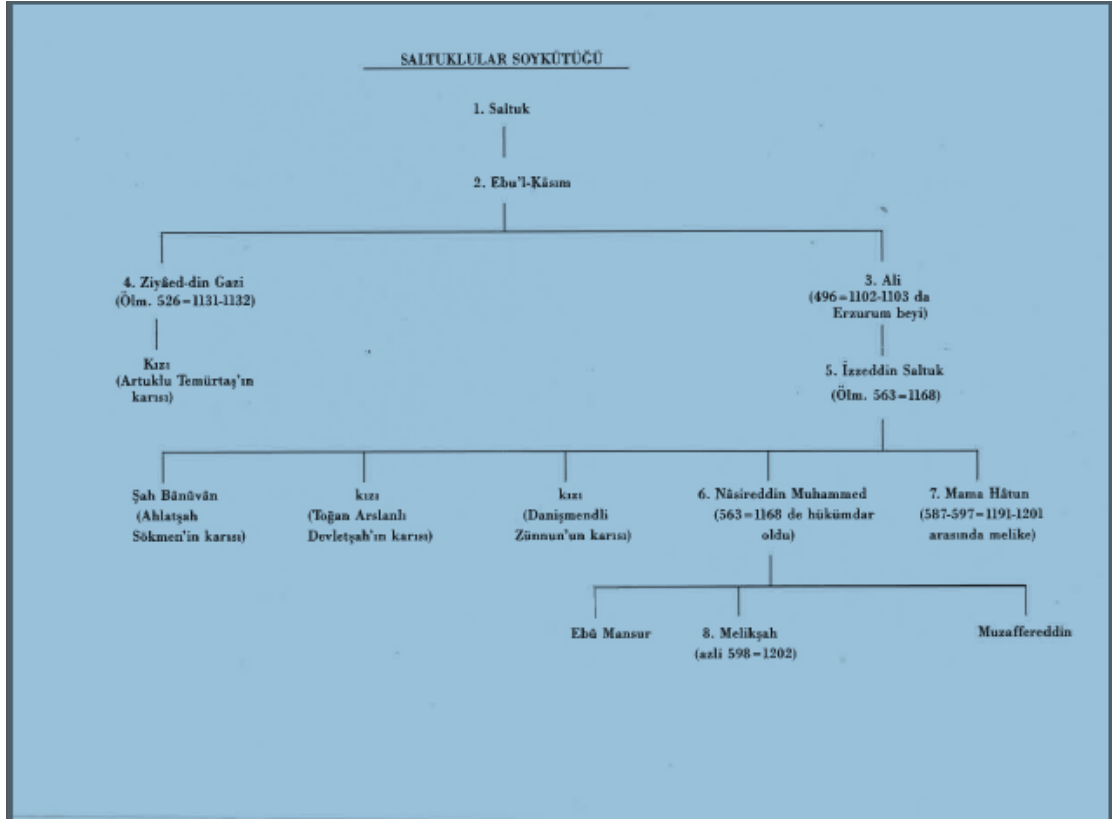

Harita.1:Gürcistan ve Anadolu Coğrafyası

(A.C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries"
Anatolian Studies 56, 2006,s.132.)

Harita.2:Saltuklu Beyliği Sınırları (Faik Reşit Unat, Kanaat Yayınları, İstanbul.)

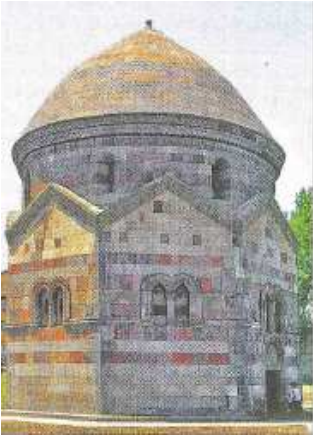

Tablo.1:Saltuklu Beyliği Soykütüğü
(Faruk Sümer, Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Ankara,1990,s.45.)

Resim.1:Üç Kümbetler

(Taner Özdemir,“Erzurum Mahallelerindeki Ortaçağdan Kalma Tarihi Eserler(V.XV.YY Arası)”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2011.)

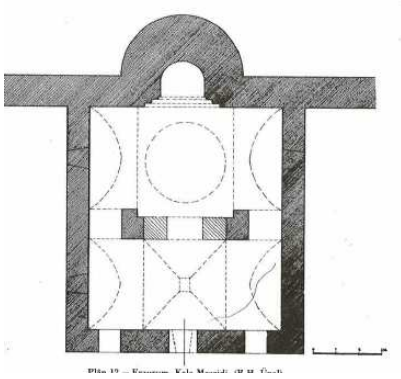
Resim.2:EmirSaltuk Kümbeti

(N.ÇiçekAkçıl,“Saltuklular”Mad.,DiyaretİslamAnsiklopedisi,C.36,2009,İstanbul, s.56.)

Resim.3:Kale Mescidi

(Taner Özdemir, “Erzurum Mahallelerindeki Ortaçağdan Kalma Tarihi Eserler(V.XV. YY Arası)”,Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum,2011.)

Çizim.1: Kale Mescidi Planı

(Oktay Aslanapa, *Anadolu’da İlk Türk Mimarisi*, Ankara,1991,s.20.)

Resim.4: İzzeddin Saltuk'a ait paralar
(Behzad Butak, *Resimli Türk Paraları*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1947,s.86.)

Özet

“XII. Yüzyılda Erzurum ve Çevresinde Saltuklu Beyliğı II.İzzeddin Saltuk’un Kafkasya Politikası” adlı çalışmamız giriş kısmından sonra iki ana bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde çalışmamız sırasında yararlanmış olduğumuz kaynak ve eserler hakkında bilgi verilmiştir. Erzurum’un genel özelliklerine dair bilgi verilip ardından kronolojik sürece bağlı kalınarak Erzurum’un bilhassa İslami Dönem öncesindeki vaziyeti ve daha sonra Arap- İslam yönetiminden Saltuklular’a kadar uzanan süreçte hangi kavimlere ve devletlere ev sahipliğı yaptığı konusu açıklanmaya çalışılmıştır.

Birinci bölümde Saltukluların hakimiyetine giren Erzurum’un kuruluşundan II.İzzeddin Saltuk’un hakimiyetinin sonuna kadar geçirdiğı süreç anlatılmıştır.Bilhassa bu bölümde Saltuklu Beyliğı’nin oluşum süreci, buna bağlı olarak Selçuklu Devleti ile olan tâbîlik-metbûluk münasebetleriyle beraber diğerk devletlerle olan siyasi,sosyal, ekonomik bağlamda ilişkiler ve izlenilen politikalar ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise daha detaylı biçimde Erzurum’un ekonomik yönü temel alınarak geçirdiğı safhalar, Saltuklu Beyliğı’ne kadar gelen süreçte yaşanan değişiklikler ele alınmıştır. Daha sonrasında Erzurum’un Saltuklu Beyliğı adına neden mühim bir karakter oluşturduğu ve bilhassa II. İzzeddin Saltuk döneminde atılan adımlar ve üretilen politikalar ele alınarak bu çalışma bitirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Saltuklular, Selçuklular, Kafkasya Politikası

Abstract

Our dissertation named “Saltukids around Erzurum in XII. Century and Caucasian Politics of İzzeddin Saltuk is comprised of three main sections besides the introduction part. In the introduction part we have given information about the main sources used in this dissertation. Beside this we have given information of the general characteristics of Erzurum, connecting long chronological period situation: pre-Islam and Islam, then we tried to explain issues in which nations were hosted under the state’s management of Arab-Islam extending Saltukids.

In the first part we have presented the establishment of Erzurum and the process of domination under the Saltuk II. In particular, in this section we presented the formation of Saltukids, accordingly political, economic and the social structures with the other small states and along with the Great Seljuk Empire’s relations, vasality problems.

In the second part, the economic aspect of Erzurum and the process of changes experienced under the SaltukII. were analysed in greater detail. In conclusion this dissertation has been completed with importance character of Erzurum as an economic situation and especially politics in Caucasia which was produced by İzzeddin Saltuk II.

Key Words: Erzurum, Saltukids, Seljuks, Caucasian Politics

